

Research Paper

The Experience of Virtualization and University Culture: A Qualitative Study of Tehran Universities

Fatemeh Lolaee^{1*}, Susan Bastani², Maghsood Farasatkah³

Received: Jul. 19, 2022; Accepted: Aug. 31, 2022

ABSTRACT

The dramatic changes that have taken place in the field of information and communication in the present age have led to fundamental changes in various parts of human life. The important point is that the emergence of virtual technologies is not just a conventional technical development but contains a cultural nature. The university is also one of the institutions that has been particularly affected by these developments. Such conditions have changed the relationship between students and professors, their way of accessing information and resources, creating and sharing educational content, and so on. The purpose of this article is to study the experience of virtualization and academic culture. This is a qualitative research that has applied a phenomenological method with semi-structured interviews. Participants were purposefully selected from among students, graduates, faculty members, and university administrators. Data were analyzed using the thematic analysis technique which resulted in 10 semantic clusters. The results of the interviews show a duality in responses, with some interviewees emphasizing the functions of virtualization in university culture in terms of communication, education and lifestyle. They believe that virtualization has opened doors to universities. The other category, however, explains the negative consequences of virtualization in academic culture and its various dimensions. The results indicate that with virtualization, important changes have occurred in various dimensions of the university culture that should be considered at micro and macro levels.

Keywords: Teaching cultural studies, cultural criticism, cultural analysis, reflexivity, conjunctural analysis

---

1. PhD Student of Cultural Sociology, Institute for Social and Cultural Studies, Tehran, Iran (Corresponding Author)

✉ fatemeh.lo83@gmail.com

2. Professor of Sociology, Faculty of Social Sciences and Economics, Al-Zahra University, Tehran, Iran

✉ sbastani@alzahra.ac.ir

3. Professor of Higher Education Development Planning, Department of Higher Education Planning, Institute for Higher Education Research and Planning, Tehran, Iran

✉ m_farasatkah@irphe.ir

INTRODUCTION

The dramatic changes in the field of information and communication have led to fundamental changes in various parts of human life. Today, what is referred to as "triple revolution" and includes the revolution in social networks, the Internet, and smart mobile phones (Raney and Wellman, 2012, 20), has significant effects on various cultural, political, economic, social and educational sectors. In other words, it should be stated that new media and technologies change the whole society (Bastani, Khaniki and Arkanzadeh, 2018, 6).

Studies conducted in other countries indicate that the process of virtualization can affect various aspects of the university culture and life. A wide access to new technologies has created changes in the field of scientific and academic activities in Iran (Farastkhah, 2010). The prominent effect of the aforementioned changes is the growth and expansion of information and communication technology and the process of virtualization in the Iranian universities. All of the above evidences indicate that with the spread of virtual technologies to universities, Iran's higher education has undergone new processes.

PURPOSE

A review of the research literature in Iran shows that no systematic and academic study has been conducted in this field. With respect to the issue raised in this study, the main goal here is to discover and examine the dimensions of the university culture connected with the virtualization process. In that sense, the main question of this research is: What are the consequences of virtualization for the academic culture in universities?

METHODOLOGY

In this research, phenomenology is used as one of the qualitative methods. The common aspect of phenomenological approaches is the common focus on exploring how people give meaning to their lived experiences and turn them, both individually and collectively, into consciousness (Mohammadpour, 2011, 262). Semi-structured qualitative interviews were used to collect data. The "thematic analysis" technique is used to analyze the data.

FINDINGS

The data obtained from the interviews and actually "people's experience" of virtualization and the university culture were categorized and 10 themes were extracted from them. These themes express and describe the components and axes of virtualization experience and university culture. The findings show that virtualization in some way has led to a "change in university culture". During the

fieldwork process, the responses followed two distinct trends. Some pointed to the created capacities while others listed the challenges arising in the university culture due to the introduction of virtualization. After analyzing the findings, we came to the concept of virtualization and communication. In this case, there was a group that optimistically believed that virtualization has created positive potentials in university relations. The increase in intimacy between professor and student as a result of virtualization brings the university environment somewhat closer to a student-centered. But the second group, with a critical view, believed that virtualization leads to the reproduction of dysfunctions of the traditional academic culture.

In relation to the concept of scientific and moral values, one group believed that virtualization has had a negative effect on moral values; the second group stated that the anti-value atmosphere in university has already existed, but virtualization could lead to the creation of immoral cases on a wider scale.

With regard to the concept of virtualization and identity, the respondents pointed to two categories of ethnic and sexual identity. It must be said that virtualization has had negative impact on official policies of the university culture, that is, while general policies of university management emphasize the melting of cultural differences, virtualization with all its possibilities has led to strengthening of the sense of identity. The second group, however, unlike the previous one, believed that this atmosphere has spread the spirit of tolerance among them.

Although the respondents were satisfied with virtualization in the university and recognized the positive effects on the educational model, some expressed a kind of dissatisfaction with the current situations and a nostalgic feeling for the past, that is, when all the university processes were face-to-face and the university life was stronger and more robust. This case is in line with the study conducted by Zakaei and Nezakati (2018).

CONCLUSION

The results show that with the introduction of virtualization, important changes have occurred in the dimensions of the university culture, which should be taken into account at micro and macro levels and also at policymaking stage, e.g., changes to the macro level such as education, communication, research, leisure, administrative and organizational bureaucracy and at the micro level such as individual's feelings and capabilities. Contrary to the common idea, the use of the Internet is formed along the university culture with its characteristics, and the Internet is being used in a way the Iranian university culture demands, and contrary to the idea about the virtualization process, it is a kind of cultural entity

Iranian Cultural Research

Abstract

that operates in cultural and social contexts of the university, in particular, and the society, in general.

NOVELTY

The research accomplished in this domain specifically focused on one of the dimensions of the university culture as most of the previous researches could merely analyzed the issues at the micro level. This research tries to explore and interpret the concept of academic culture and virtualization from the perspective of the academics' own experiences.

Iranian Cultural Research

Vol. 15
Issue 3
Autumn 2022

BIBLIOGRAPHY

- abdollahinejad, A., Sadeghi, J., & Ghasemi Nejjhad, A. (2016). Social Media and Political Participation in Elections The relation between using Facebook, Telegram and Instagram and Political Participation of Students in Iran's Parliamentary Elections in 2016. *New Media Studies*, 2(5), 34-75. doi: 10.22054/cs.2016.7004
- Abedi Jafari, H., Taslimi, M., Faghihi, A., Shekhzadeh, M (2012). Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities. *Sterategic Management Thought*, 5(2), 151-198.
- Austin, M.J., & Brown, L.D. (1999). Internet plagiarism: developing strategies to curb student academic dishonesty. *The Internet and Higher Education*, 2(1), 21-33. doi:10.1016/s1096-7516(99)00004-4
- Bastani, S., Khaniki, H., & Arkanzadeh Yazdi, S. (2018). The People, Mainstream Media and New Media Consuming Survey of Media Consumption, Trust, Satisfaction and Participation of Tehran Citizens. *New Media Studies*, 4(14), 1-33. doi: 10.22054/cs.2018.24151.274
- Brey.P. (2003). Ethical issues for the virtual university. Retrieved August 27, 2011 from http://www.europace.org/articles-and-reports/WG9_Final_Report.pdf
- Castells, M. (2004). *The network society: A cross-cultural perspective*. University of Southern California, Los Angeles, US :Edward Elgar Publishing,
- Castells, M. (2006). Globalisation and identity: A comparative perspective. Transfer: *Journal of Contemporary Culture*, (1), 56-67.
- Cobcroft, R., Towers, S., Smith, J., & Bruns, A. (2006). Mobile learning in review: Opportunities and challenges for learners, teachers and institutions. In *Learning on the Move: Proceedings of the Online Learning and Teaching Conference* (pp. 21-30). Queensland University of Technology.
- Dadgaran, M. (2006). *Mass communication foundations*. Tehran: Morvarid.
- Daft, R L (2000). *Organization theory and design* (A. Parsaian, & M. Erabi). Tehran, Iran: CPPS.
- Dehshiri, M. R. (2000). Globalization and national identity. *National Studies*, 2(5), 71-100.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The Sage handbook of qualitative research*. California, Los Angeles, US: Sage.
- Dictionary, C. E. (1982). *Collins*. London: Glasgow.
- Ebrahimi, R., Adli, F., & Mehran, G. (2015). The role of academic culture on the knowledge creation from perspectives of experts of the higher educational system. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 21(1), 127-151.
- Fakouhi, N. (2010). The perspective Of Public culture and the academic system in the world and Iran. *Journal Of Brag-e Farhang*, 21, 22-35.

Iranian Cultural Research

Abstract

- Farasatkah, M (2013). Social networks, Redemptive or terrifying. *Mehrnāme*, 5(36), 124-127.
- Farasatkah, M. (2009). *University and Higher Education: Global Perspectives and Iranian Problems*. Tehran, Iran: Ney.
- Fazeli, N (2008). *Culture and university: Perspectives of anthropology and cultural studies*. Tehran: Sāles.
- Fazeli, N. (2003). A comparative study of Iranian and British academic cultures an anthropological investigation into the inefficiency of Iranian academic education. *Iranian Journal of Anthropology*, 2(3), 93-132.
- Fazeli, N., & Talebian, H. (2012). Cultural usage of internet and the lack of virtual identity (Ethnography of Students in the Faculty of Communication, Civil Engineering and Architecture). *Journal of Culture-Communication Studies*, 13(19), 55-90.
- Fuller, T., & Söderlund, S. (2002). Academic practices of virtual learning by interaction. *Futures*, 34(8), 745-760. doi: 10.1016/S0016-3287(02)00018-6
- Gale, T., & Parker, S. (2014). Navigating change: a typology of student transition in higher education. *Studies in Higher Education*, 39(5), 734-753. doi:10.1080/03075079.2012.721351
- Ghanei Rad, M.A., Maleki, A., & Mohammadi, Z. (2013). The study of cultural change in three generations of academicians (Case study: Professors of social sciences at Tehran Universities). *Iranian Journal of Sociology*, 15(1), 30-64.
- Ghaneirad, M. A. (2016). Student interactions, motivation and disciplinary activism. *Journal of Research and Planning in Higher Education*, 12 (2), 1-21.
- Henderson, M., Selwyn, N., & Aston, R. (2017). What works and why? Student perceptions of 'useful' digital technology in university teaching and learning. *Studies in Higher Education*, 42(8), 1567-1579. doi:10.1080/03075079.2015.1007946
- Iman, M (2010). *Paradigmatic fundamentals of quantitative and qualitative research methods in human sciences*. Qom, Iran: Hawzah & University.
- Iran Higher Education Future Research Desk, 25th Panel (2018), Virtual Space and the Future of Higher Education, Higher Education Research and Planning Institute.
- Jefferson, R. N., & Arnold, L. W. (2009). Effects of Virtual Education on Academic Culture: Perceived Advantages and Disadvantages, *US-China Education Review*, 6(3), 61-66.
- khaniki, H., & Khojir, Y. (2019). The Role of Virtual Networks in the Development of Civil Society in Iran. *Journal of Culture-Communication Studies*, 19(44), 71-97. doi: 10.22083/jccs.2018.148820.2571
- Kumar, V., & Nanda, P. (2019). Social media in higher education: A framework for continuous engagement. *International Journal of Information and Communication Technology Education*, 15(1), 97-108. doi: 10.4018/IJICTE.2019010107

- Latour, B. (2007). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford. London.
- Martínez-Alemán, A. M. (2014). Social media go to college. *Change: The Magazine of Higher Learning*, 46(1), 13-20. doi:10.1080/00091383.2014.867203
- Martínez-Alemán, A. M., & Wartman, K. L. (2008). *Online Social Networking on Campus: Understanding What Matters in Student Culture*. Routledge.
- Mohammadpour, A. (2017). *Counter-method the philosophical underpinnings and practical procedures of qualitative methodology*. Qom, Iran: Logos.
- Montazer Ghaem, M. (2010). *The effects of the spread of the Internet in Iranian universities, with an emphasis on intellectual capital*. Tehran, Iran: Institute for Social and Culture Studies.
- Norshahi, N., & Farasatkah, M. (2012). Quality of faculty members working lives and the factors that affect it based on real life experiences. *Journal of Iranian Higher Education*, 4(2). 37-64.
- Oliver, R. (2002). The role of ICT in higher education for the 21st century: ICT as a change agent for education. HE21 Conference. <http://bhs-ict.pbworks.com>
- Parker, K., Lenhart, A., & Moore, K. (2011). *The digital revolution and higher education: College presidents, public differ on value of online learning*. Washington D.C: Pew Research Center.
- Pasandideh, J., Ahmady, G. A., & Dehghanzadeh, A. (2016). Academic culture and its changes in Iran. *Journal of Educational Studies*, 7, 22-34.
- Pfeffer, T. (2011). *Virtualization of universities: Digital media and the organization of higher education institutions*. Washington D.C., USA: Springer Science & Business Media.
- Ragusa, A. T., & Crampton, A. (2018). Sense of connection, identity and academic success in distance education: Sociologically exploring online learning environments. *Rural Society*, 27(2), 125-142. doi: 10.1080/10371656.2018.1472914
- Rainie, H., & Wellman, B. (2012). *Networked: The new social operating system* (Vol. 10). Cambridge, MA: MIT Press.
- Robey, D., & Azevedo, A. (1994). Cultural analysis of the organizational consequences of information technology. *Accounting, Management and Information Technologies*, 4(1), 23-37. doi: 10.1016/0959-8022(94)90011-6
- Robey, D., & Boudreau, M. C. (1999). Accounting for the contradictory organizational consequences of information technology: Theoretical directions and methodological implications. *Information Systems Research*, 10(2), 167-185. doi:10.1287/isre.10.2.167
- Selwyn, N. (2014). *Digital technology and the contemporary university: Degrees of digitization*. London: Routledge. doi:10.4324/9781315768656

Iranian Cultural Research

Abstract

- Sharifzadeh, R. (2016). Technology, agency and decision. *Rāhbord-e Farhang*, 9(34), 115-136.
- Shen, X., & Tian, X. (2012). Academic Culture and Campus Culture of Universities. *Higher Education Studies*, 2(2), 61-65. doi:10.5539/hes.v2n2p61
- Travis, J. E., & Price, K. F. (2005). Instructional culture and distance learning. *Journal of Faculty Development*, 20(2), 99-104.
- Van Dusen, G. C. (1997). *The Virtual Campus: Technology and Reform in Higher Education*. Washington, DC: The George Washington University.
- Woolgar, S. (Ed.). (2002). *Virtual society? technology, cyberhole, reality*. UK: Oxford University Press.
- Zokaei, M. S., & Nezakati, F. (2019). Mobital lifestyle in student society; Understanding the Lived Experience of Students at Allameh Tabataba'i and Industrial Sharif Universities. doi: 10.22054/nms.2019.39105.665

Iranian Cultural Research

Vol. 15
Issue 3
Autumn 2022

مقاله پژوهشی

تجربه مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی؛ مطالعه کیفی دانشگاه‌های تهران

فاطمه لولائی^{۱*}، سوسن باستانی^۲، مقصود فراستخواه^۳

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۷؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۸

چکیده

دگرگونی‌های شگرف عرصه اطلاعات و ارتباطات در عصر حاضر، سبب دگرگونی‌های بنیادینی در بخش‌های گوناگون زندگی بشر شده‌اند. نکته مهم این است که ظهور فناوری‌های مجازی، تنها یک دگرگونی متعارف فنی نیست، بلکه دارای سرشت فرهنگی است. دانشگاه نیز از جمله نهادهایی است که به‌گونه‌ای خاص از این دگرگونی‌ها تأثیر پذیرفته است. چنین شرایطی، ارتباط بین دانشجویان و استادان، شیوه دسترسی به اطلاعات، و خلق و اشتراک محتوا را دگرگون کرده است. هدف مقاله حاضر، بررسی تجربه مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی است. شیوه انجام پژوهش، کیفی و روش به‌کاررفته برای انجام آن، روش پدیدارشناسی بوده است. در این راستا، مصاحبه‌های نیمه‌ساختمندی انجام شده است. مشارکت‌کنندگان به‌گونه‌ای هدفمند از میان دانشجویان، دانش‌آموختگان، اعضای هیئت علمی و مدیران دانشگاه برگزیده شده‌اند. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل شده‌اند که برآیند آن، ۱۰ خوشه معنایی بوده است. نتایج پژوهش، دوگانگی در پاسخ‌ها را نشان می‌دهد؛ دسته‌ای از مصاحبه‌شوندگان بر کارکردهای مجازی شدن در فرهنگ دانشگاهی در ابعاد ارتباطی، آموزشی، و سبک زندگی تأکید داشته و بر این نظر بوده‌اند که این فضا، درهایی را به‌روی دانشگاه‌ها گشوده است؛ اما دسته دیگر، به پیامدهای منفی مجازی شدن در فرهنگ دانشگاهی و ابعاد گوناگون آن اشاره کرده‌اند. یافته‌های پژوهش، گویای این است که با مجازی شدن، تغییرات مهمی در ابعاد گوناگون فرهنگ دانشگاهی رخ داده است که باید در سطوح خرد و کلان به آن‌ها توجه شود. **کلیدواژه‌ها:** آموزش مطالعات فرهنگی، نقد فرهنگی، تحلیل فرهنگی، بازانديشي، تحليل تقارن

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) fatemeh.lo83@gmail.com

۲. استاد علوم اجتماعی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران sbastani@alzahra.ac.ir

۳. استاد برنامه‌ریزی توسعه آموزش عالی، گروه برنامه‌ریزی آموزش عالی، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، تهران، ایران M_farasatkah@irphe.ir

۱. مقدمه

دگرگونی‌های شگرف عرصه اطلاعات و ارتباطات در عصر حاضر، سبب دگرگونی‌های بنیادینی در بخش‌های گوناگون زندگی بشر شده است. آنچه امروزه از آن با عنوان «انقلاب سه‌گانه»^۱ یاد می‌شود (انقلاب شبکه‌های اجتماعی، انقلاب اینترنت، و انقلاب تلفن‌های همراه هوشمند (رینی و ولمن^۲، ۲۰۱۲، ۲۰)؛ اثرات چشمگیری بر بخش‌های گوناگون فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و آموزشی داشته است؛ به بیان روشن‌تر، رسانه‌ها و فناوری‌های نوین، کل جامعه را تغییر می‌دهند (باستانی، خانیکی، و ارکان‌زاده، ۱۳۹۷، ۱۶). دانشگاه که از دیرباز محل انتشار و تعمیق دانش بوده است، از جمله نهادهایی است که به‌گونه‌ای خاص از این دگرگونی‌ها تأثیر پذیرفته است. چنین شرایطی، ارتباط بین دانشجویان و استادان، شیوه دسترسی به اطلاعات و منابع، و خلق و اشتراک محتوا را دگرگون کرده است. فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی در دانشگاه‌ها از یک‌سو، موجب افزایش تعداد دانشجویان، گسترش فرصت‌های آموزشی، افزایش دسترسی افراد در مناطق گوناگون جغرافیایی، و افزایش تعاملات علمی، و از سوی دیگر، سبب بروز چالش‌هایی شده است که به‌عنوان نمونه می‌توان به موضوع کیفیت یادگیری، شکل‌گیری شبکه‌ها و اجتماعات علمی، فرهنگ و زندگی دانشگاهی و چالش‌های مرتبط با آن اشاره کرد (سلوین^۳، ۲۰۱۴). امروزه به‌کارگیری فناوری‌های مجازی برای توسعه و گسترش آموزش عالی در همه کشورهای اعم از توسعه‌یافته و در حال توسعه متداول است و فرایند مجازی شدن به‌عنوان استعاره‌ای برای محیط‌های الکترونیکی، آموزشی، یادگیری، و پژوهشی به‌کار می‌رود که در نتیجه همگرایی فناوری‌های نسبتاً متفاوت و جدیدی مانند اینترنت، شبکه جهان‌گستر، و ارتباطات رایانه‌ای امکان‌پذیر می‌شود، اما در عین حال به هیچ‌یک از آن‌ها محدود نیست (ون دوسن^۴، ۱۹۹۷، ۱۴).

نکته مهم این است که ظهور این فناوری‌های مجازی، تنها یک دگرگونی متعارف فنی نیست، بلکه دارای سرشت فرهنگی است. یادگیری از راه دور در محیط‌های مجازی نوپدید

1. Triple revolution
2. Rainie and Wellman
3. Selwyn
4. Van Dusen

با فرهنگ ارتباطی و اندیشگی نوینی همراه است (فراستخواه، ۱۳۸۹). ولگار^۱ نیز بر این نظر است که فناوری‌های مجازی به گونه‌ای گسترده، سبب تغییرات بنیادینی در فرهنگ شده و به تغییر ماهیت و تجربه‌های روابط بین‌فردی و ارتباطات در دامنه گسترده‌ای از فعالیت‌های انسانی می‌انجامد (ولگار، ۲۰۰۲، ۶۵).

بر پایه واژه‌نامه انگلیسی کالینز^۲ (۱۹۸۲)، فرهنگ دانشگاهی به نگرش‌ها، ارزش‌ها، و عقاید موجود در نهادهای آموزش عالی اشاره دارد. شن و تیان^۳ (۲۰۱۲) نیز بر این نظرند که فرهنگ دانشگاهی در واقع، نمود بیرونی ارزش‌ها، روحیات، و هنجارهای رفتاری افرادی است که به کسب دانش و انجام پژوهش می‌پردازند (شن و تیان، ۲۰۱۲، ۱). ننویچ^۴ به این نکته اشاره می‌کند که همه فعالیت‌های دانشگاهی (مانند منابع اطلاعاتی، تولید، بررسی و تحلیل داده‌ها، مدیریت و حتی ارتباطات و همکاری پژوهشگران با یکدیگر) می‌توانند از مجازی شدن متأثر شوند (پففر^۵، ۲۰۱۱، ۲۸). نتایج پژوهش‌های انجام‌شده در کشورهای دیگر، حاکی از این است که روند مجازی شدن می‌تواند بر ابعاد گوناگون فرهنگ و زندگی دانشگاهی (سلوین، ۲۰۱۴؛ جفرسون^۶، ۲۰۰۹؛ تراویس و پرایس^۷، ۲۰۰۵) تأثیرگذار باشد. این تأثیرات می‌توانند به شیوه‌های گوناگونی (همچون تحقیق و آموزش، طراحی و ارزیابی درسی، توسعه تخصصی و دانشگاهی، طرز فکر و عمل دانشجویان و حتی در بازاری شدن دانشگاه) اعمال شوند (هندرسن، سلوین و آستن^۸، ۲۰۱۷). دسترسی گسترده به فناوری‌های نوین، تحولاتی را در عرصه کنش‌های علمی و دانشگاهی ایران ایجاد کرده است (فراستخواه، ۱۳۸۹). یکی از پیامدهای برجسته دگرگونی یادشده، رشد و گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات و روند مجازی شدن در دانشگاه‌های کشور است که سبب متنوع شدن مؤسسه‌های آموزش عالی، شکل‌گیری مؤسسه‌های غیردولتی، و حتی ایجاد

1. Woolgar
2. Collins
3. Shen & Tian
4. Nentwich
5. Peffer
6. Jefferson
7. Travis & Price
8. Henderson, Selwyn, & Aston

دوره‌های مجازی در دانشگاه‌های دولتی شده است؛ به‌گونه‌ای که برپایه آمار مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی در سال ۱۳۹۹-۱۳۹۸، حدود ۳۵۶۰۰ نفر از دانشجویان کشور در دوره‌های آموزش الکترونیکی در حال تحصیل بوده‌اند. مجموع شواهد یادشده، حاکی از این است که با گسترش ورود فناوری‌های مجازی به دانشگاه، آموزش عالی ایران، دستخوش فرایندهای جدیدی شده است. بررسی پیشینه پژوهش در ایران نشان می‌دهد که تاکنون، پژوهشی نظام‌مند و دانشگاهی در این باره انجام نشده است. با توجه به مسئله مطرح‌شده، هدف اصلی این پژوهش، کشف و بررسی ابعاد فرهنگ دانشگاهی در فرایند مجازی شدن است؛ بنابراین، پرسش اصلی پژوهش این است که «مجازی شدن در دانشگاه‌ها چه پیامدهایی برای فرهنگ دانشگاهی داشته است؟»

۲. چارچوب نظری پژوهش

فرهنگ دانشگاهی، دربرگیرنده معانی، ارزش‌های مشترک، و هنجارهایی است که از تاریخ علم و دانشگاه، داستان‌های اکتشاف‌های دانشمندان، و تجربه‌های زیسته دانشگاهی سرچشمه می‌گیرد. این فرهنگ، به سبک زندگی، حس هویت و اخلاق، و منش و کنش انسان دانشگاهی تبدیل می‌شود. فرهنگ دانشگاهی در فضای نمادین و معنایی خود، روال‌ها، قواعد، الگوهای اجتماعی، و تعامل متمایزی را پرورش می‌دهد که حتی به‌گونه‌ای آیینی و مراسمی ظاهر می‌شوند (فراستخواه، ۱۳۸۹). فاضلی، فرهنگ دانشگاهی را الگوی معانی نهفته در صورت‌های نمادین، از جمله کنش‌ها، گفتارها، مصنوعات، و همه مقوله‌های معناداری می‌داند که افراد دانشگاهی به‌کمک آن‌ها با هم ارتباط برقرار کرده و در تجربه‌ها، دریافت‌ها، و باورهای مشترک با یکدیگر سهیم می‌شوند (فاضلی، ۱۳۸۷، ۹۲؛ ۱۳۸۲، ۹۹).

اگر دانشگاه را معادل واژه «یونیورسیتیه» در نظر بگیریم، نوعی فضای ارتباطی گسترده و غنی و مرکزی برای زندگی علمی در شرایطی سرشار از هنجارها، عادت‌ها، رسوم، و... متناسب با یک اجتماع فرهیختگی است که در دو محیط به اصطلاح، نزدیک (محیط ملی) و محیط دور (محیط فراملی یا بین‌المللی) فعالیت می‌کند و بی‌تردید، تأثیرهای مثبت و

منفی فراوانی از محیط خود خواهد گرفت و برعکس (پسندیده، احمدی، و دهقانزاده، ۱۳۹۵، ۲۳)؛ بنابراین، تغییرات فرهنگی دانشگاه با تأثیرپذیری از تغییرات محیطی دور و نزدیک، امری بدیهی بوده و دور از ذهن نیست. یکی از تغییراتی که دانشگاه‌ها با آن روبه‌رو هستند، ورود فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی و به‌طور کلی، مجازی شدن است. پففر (۲۰۱۱) در پژوهش خود با عنوان «مجازی شدن دانشگاه‌ها؛ رسانه‌های دیجیتال و نهادهای آموزش عالی»، اصطلاح مجازی شدن را بیانگر مشاهده عمومی و فرضی کلی می‌داند. استفاده روزافزون دانشگاه‌ها از رسانه‌های دیجیتال برای انجام وظایفشان، تغییری است که به‌گونه‌ای نسبتاً تکاملی و به روش انقلابی در حال رخ دادن است. این فرایند، ظرفیت دانشگاه‌ها را با در نظر گرفتن توانایی‌هایی که دارند و به همان اندازه، چالش‌هایی که با آن روبه‌رو می‌شوند، افزایش می‌دهد (پففر، ۲۰۱۲، ۱). ون دوسن^۱ (۱۹۹۷) در کتاب پردیس مجازی: تکنولوژی و اصلاحات در آموزش عالی^۲ بیان می‌کند که مجازی شدن دانشگاه، استعاره‌ای برای محیط‌های آموزش، یادگیری، و پژوهشی است که با ترکیب و همگرایی چند نوع فناوری نسبتاً جدید که در بردارنده اینترنت، ویدئوکنفرانس، برنامه‌های چندرسانه‌ای^۳، برنامه‌های مجازی گروهی^۴، شیوه‌های هوشمند آموزشی^۵، و واقعیت مجازی^۶ است— ایجاد می‌شود؛ ولی به هیچ‌یک از آن‌ها محدود نیست.

کاستلز (۲۰۰۴) درباره مجازی شدن بر این نظر است که دو تغییر بسیار مهم در آموزش عالی در حال رخ دادن است: مورد نخست، یادگیری مجازی است که نقش اجتماع‌های مجازی را در تکمیل روابط چهره‌به‌چهره در یادگیری با اهمیت خواهد کرد و دیگری، استفاده روزافزون از خدمات دانش، به‌ویژه از طریق محیط‌های هایپرلینکی مانند شبکه‌های جهان‌گستر است (کاستلز^۷، ۲۰۰۴، ۲۷۲).

1. Van Dusen
2. The Virtual Campus: Technology and Reform in Higher Education.
3. multi-media
4. Groupware
5. intelligent tutoring systems
6. virtual reality
7. Castells

۳. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد که پژوهش‌های دسته دوم به موضوع نزدیک‌ترند: دسته نخست، پژوهش‌هایی هستند که فرهنگ دانشگاهی را بررسی کرده‌اند، و دسته دوم، پژوهش‌هایی را دربر می‌گیرند که به نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در دانشگاه و آموزش توجه داشته‌اند:

«اهمیت درونی‌سازی فرهنگ دانشگاهی در رشد شایستگی‌های دانشجویان»، عنوان مقاله‌ای است که کدخدائی در سال ۱۳۹۵ نوشته است. نویسنده در این مقاله تأکید می‌کند که فرهنگ دانشگاهی، خرده‌فرهنگی است که نقش مهمی در رشد مطلوب و هم‌سوی دانشجویان ایفا می‌کند. این نویسنده، مؤلفه‌های فرهنگ دانشگاهی را به دو دسته مؤلفه‌های درون‌فردی و بین‌فردی تقسیم کرده است. مؤلفه‌های درون‌فردی، مهارت‌های مربوط به محیط درونی دانشجوی هستند که موجب سازگاری وی با خویش می‌شود (مانند خودآگاهی تحصیلی، تعهد به رشد شایستگی‌های فردی به‌عنوان یک دانشجو، مسئولیت‌پذیری، تعیین ارزش‌های فردی، و مدیریت خود). مؤلفه‌های بین‌فردی، دربردارنده مؤلفه‌های معطوف به محیط بیرونی دانشجوی است که موجب سازگاری وی با محیط دانشگاه می‌شود (مانند رابطه با محیط فیزیکی و اجتماعی دانشگاه و مهارت‌های ارتباطی). به‌نظر کدخدائی، آنچه اهمیت دارد، بررسی چگونگی درونی‌سازی فرهنگ دانشگاهی و چگونگی ایجاد مهارت‌ها در دانشجویان است و از آنجا که آموزش، تسهیل‌کننده و پیش‌نیاز هر نوع یادگیری است، برنامه‌ریزی آموزشی هدفمند در دو دسته آشکار و پنهان به این درونی‌سازی کمک می‌کند. وی بر این نظر است که از آنجا که آموزش آشکار یا پنهان، نتایج متفاوتی دارند، باید از هر دو روش برای درونی‌سازی فرهنگ دانشگاهی استفاده شود.

ابراهیمی (۱۳۹۴) در مقاله «نقش فرهنگ دانشگاهی بر دانش‌آفرینی از دیدگاه صاحب‌نظران نظام آموزش عالی»، فرهنگ دانشگاهی را به منزله یکی از خرده‌فرهنگ‌های تأثیرگذار بر دانش‌آفرینی، بررسی کرده است. این پژوهش به روش کیفی و از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با یازده نفر از خبرگان و متخصصان آموزش عالی انجام شد.

مؤلفه‌های فرهنگ دانشگاهی در قالب ده عنوان دسته‌بندی شده‌اند که عبارت بودند از: استقلال آکادمیک، آزادی علمی، اخلاق حرفه‌ای، مدیریت، ارتباطات، مشارکت و انجام کار گروهی، فرهنگ یادگیری، اعتماد بین اعضا، نظام پاداش و ارزیابی. مؤلفه‌های دانش‌آفرینی نیز در هشت موضوع روحیه جست‌وجوگری، رعایت اخلاق حرفه‌ای، مدیریت مشارکتی، نظام پاداش، اعتماد بین اعضا، اهمیت کار گروهی، آزادی علمی، و فرهنگ یادگیری دسته‌بندی شده‌اند. یافته‌های کیفی این پژوهش نشان داده است که از دید صاحب‌نظران، فرهنگ دانشگاهی ایران با مؤلفه‌های فرهنگ دانش‌آفرینی، فاصله زیادی دارد و همچنین، بین بسیاری از مؤلفه‌های فرهنگ دانشگاهی و دانش‌آفرینی همپوشانی وجود دارد.

فاضلی و طالبیان (۱۳۹۱) در مقاله خود با عنوان «مصرف فرهنگی اینترنت و شکل نگرفتن هویت مجازی (مردم‌نگاری دانشجویان سه دانشکده ارتباطات، عمران، و معماری)» رابطه میان اینترنت، فرهنگ، و زندگی دانشجویی را بررسی کرده‌اند. این مقاله با تکیه بر یکی از نظریه‌های گفتمانی هویت و با استفاده از داده‌های گردآوری‌شده حاصل از یک سال کار میدانی در سه دانشکده مختلف، مفاهیم معنایی و گفتمانی اصلی مرتبط با مصرف اینترنت و همچنین، تفسیرهای ناشی از تجربه زیسته دانشجویان از کار با اینترنت را شناسایی و طبقه‌بندی کرده است. شناسایی مقوله‌های اصلی گفتمانی و تجربه زیسته، مقدمه شناسایی نوعی هویت مجازی در میان دانشجویان بوده است. یافته‌های پژوهش یادشده نشان می‌دهد که برخلاف تصور رایج، هنوز نمی‌توان از نوعی هویت منسجم مجازی در میان دانشجویان سخن گفت و اینترنت در ارتباط با هویت‌های قوام‌یافته نسلی، نقشی ساختاری در زندگی روزمره دانشجویان دارد و تجربه زیسته نسلی آن‌ها را گسترش می‌دهد. همچنین، قوام‌یافته‌تر بودن هویت‌های نسلی دانشجویان، ناشی از هماهنگی میان گنجینه‌های تفسیری نسلی و تجربه‌های زیسته نسلی آن‌ها است. در پایان، پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌اند که هرچند مصرف اینترنت در امتداد هویت‌های نسلی، نقش پررنگی در گسترش تجربه‌های نسلی دانشجویان دارد و بیشتر در قالب مصرف فراغتی و نسلی و شیوه‌های گذران اوقات فراغت، سامان یافته است، اما باید به این نکته نیز توجه کرد که

کاستی مصرف علمی اینترنت در میان دانشجویان، به شرایط کلان‌تر سیاسی - اجتماعی و ناکارآمدی فرهنگ‌های دانشگاهی مربوط می‌شود.

«رسانه‌های اجتماعی در آموزش عالی: چارچوبی برای درگیری مداوم»، عنوان مقاله‌ای از کومار و نندا^۱ (۲۰۱۹) است که نویسندگان آن کاربرد رسانه‌های اجتماعی و نحوه ادغام آن‌ها در فرایندهای مختلف آموزش عالی را با رویکردی توصیفی بررسی کرده‌اند. رسانه‌ها، سبب بهبود ارتباطات دانشگاهی و فعالیت‌های تحقیقاتی، آموزشی، و فوق‌برنامه دانشجویان می‌شوند و در زندگی دانشجویان از فرایند ثبت‌نام تا ارتباط با همکلاسی‌ها و استادان، درگیری در دانشگاه و پردیس و حفظ ارتباطات، حتی پس از فارغ‌التحصیلی، نقش پررنگی دارند. آنان به این نتیجه رسیده‌اند که موفقیت رسانه‌های اجتماعی به این امر وابسته است که چگونه ذی‌نفعان مختلف با آن درگیر می‌شوند. دانشجویان با حضور در گروه‌ها و بحث‌های آنلاین دانشگاه، زمان و انرژی بیشتری را به دانشگاه اختصاص می‌دهند و همین مورد، عملکرد و هویت دانشگاهی را در آنان تقویت می‌کند و سبب تعامل بیشتر آنان با دانشگاه و فرهنگ آن می‌شود. همچنین، محیط‌های یادگیری، با افزایش مشارکت و بازخوردهای دانشجویان، منعطف‌تر می‌شود. سرانجام، این پژوهشگران، چارچوبی را برای انسجام بیشتر رسانه‌های اجتماعی در فرایندهای متفاوت نهاد‌های آموزش عالی پیشنهاد داده‌اند.

راگوسا و کرامپتون^۲ (۲۰۱۸) در مقاله‌ای با عنوان «احساس ارتباط، هویت و موفقیت تحصیلی در آموزش از راه دور؛ بررسی جامعه‌شناختی محیط‌های یادگیری آنلاین»، آموزش از راه دور در استرالیا را بررسی کرده‌اند. آنان بر این نظر بوده‌اند که این نوع آموزش، با وجود جذابیت‌های زیاد، چالش‌ها و فرسودگی‌هایی را نیز به همراه دارد. به نظر این نویسندگان، یکی از مفاهیمی که مشخص می‌کند، آیا دانشجویان، در ارتباط با همکلاسی‌ها و استادانشان احساس انزوا دارند یا خیر، حس ارتباط است. مشخص کردن خود به عنوان دانشجو و عضوی از دانشگاه و داشتن هویت دانشگاهی، نقش زیادی در فرایند موفقیت تحصیلی دارد. این پژوهشگران با استفاده از روش ترکیبی کیفی و کمی و داده‌های گردآوری شده از

1. Kumar & Nanda
2. Ragusa and Crampton

مصاحبه‌های تلفنی با ۱۲۲ دانشجوی هنر، علوم سیاسی، و علوم، نشان داده‌اند که چگونه احساس هویت و ارتباط بر تجربه و عملکرد دانشجویان تأثیر می‌گذارد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که احساس هویت درک‌شده با ارتباط، همبستگی مستقیمی دارد. فرصت‌های یادگیری رودررو، فضای ارتباطی بین دانشجویان را تغییر می‌دهد و سبب می‌شود که حس ارتباط بیشتری را تجربه کنند. بسیاری از دانشجویان، ارتباط چهره‌به‌چهره را برای ارتباط کافی ندانسته‌اند و بر این نظر بوده‌اند که پل ارتباطی بین آن‌ها ساخته نمی‌شود. دانشجویانی که پیش از کلاس‌های حضوری، تعاملات آنلاین بیشتری با همکلاسی‌هایشان داشته‌اند، احساس ارتباط بیشتری را تجربه می‌کنند. ناکافی بودن ارتباطات مجازی، خود اهمیت ارتباط حضوری در موفقیت تحصیلی دانشجویان را برجسته می‌کند.

مروری بر پژوهش‌های انجام‌شده در این باره نشان می‌دهد که پژوهش‌های محدودی در ایران، ارتباط بین مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی و ابعاد آن را بررسی کرده‌اند. در پژوهش‌هایی که مرور شدند، به یکی از ابعاد مجازی شدن (به‌عنوان نمونه، اینترنت یا شبکه‌های اجتماعی) توجه شده است یا در بحث فرهنگ دانشگاهی نیز یکی از ابعاد آن، همچون موضوع هویت بررسی شده است؛ اما این پژوهش تلاش کرده است، مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی را به روش کیفی واکاوی کند.

۴. روش پژوهش

همه روش‌های پژوهش، بر مبانی خاصی بنا نهاده شده‌اند. این مبانی — که از آن‌ها با واژه‌های گوناگونی مانند پارادایم و سنت یاد شده است — رهیافت کلی روش و جهان‌بینی نظری آن درباره واقعیت موردبررسی را نشان می‌دهند (ایمان، ۱۳۸۸، ۱۴۵). با توجه به پرسش پژوهش حاضر می‌توان رویکرد روش‌شناختی این پژوهش را «برساخت‌گرایانه^۱» دانست که تلاش می‌کند زندگی اجتماعی را بدون پیش‌فرض‌های اثبات‌گرایانه و به‌گونه‌ای نظری و تفسیری توضیح دهد (دنزین و لینکلن^۲، ۲۰۱۱، ۱۲). در این پژوهش از پدیدارشناسی به‌عنوان یکی از روش‌های

1. Constructionism
2. Denzin and lincoln

کیفی استفاده شده است. ویژگی مشترک رهیافت‌های پدیدارشناختی، تمرکز مشترک بر کاوش در این باره است که انسان‌ها چگونه به تجربه‌های زیسته خود معنا می‌دهند و آن‌ها را به شکل فردی و جمعی به آگاهی تبدیل می‌کنند (محمدپور، ۱۳۹۰، ۲۶۲). برای گردآوری داده‌ها، از مصاحبه‌های کیفی نیمه‌ساخت‌یافته استفاده شده است و تلاش کرده‌ایم، معنای ذهنی افراد را از مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی درک کنیم. میانگین زمان مصاحبه‌ها، یک ساعت بوده و برای تحلیل داده‌ها از روش «تحلیل مضمون» استفاده شده است. تحلیل مضمون، شیوه‌ای برای تحلیل داده‌های کیفی و گزارش الگوهای موجود در این داده‌هاست (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۵۳).

برای تأمین اعتبار داده‌ها از روش ارتباطی استفاده شده است؛ یعنی برخی از مصاحبه‌های کدگذاری شده به گونه‌ای تصادفی به مصاحبه‌شوندگان بازگردانده شده تا نظراتشان درباره تعبیرها و تفسیرهایمان از گفته‌هایشان دریافت شود و از همسویی آنان با استنباط‌هایمان مطمئن شویم. برای برآورده کردن قابلیت تأیید^۱ یافته‌ها، داده‌ها بارها به دقت مطالعه شدند تا تمام ابعاد و جزئیات آن‌ها به طور کامل درک شود. جامعه آماری، دربردارنده متخصصان (در حوزه‌های آموزش عالی و فناوری اطلاعات و ارتباطات «فاوا»)، اعضای هیئت علمی، مدیران دانشگاه، دانشجویان، و دانش‌آموختگان است. برای انجام مصاحبه‌ها از چارچوب نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد؛ به این معنا که به سراغ افرادی رفتیم که قادر به ارائه اطلاعات موردنظر ما باشند. تلاش شد که نمونه، با حداکثر نوسان از میان دانشجویان و دانش‌آموختگان انتخاب شود و نمونه هدفمندی با رعایت تنوع از میان دانشجویان رشته‌های مختلف فنی-مهندسی، علوم اجتماعی، مدیریت، و از میان دانشجویان دختر و پسر ساکن تهران یا ساکن خوابگاه انتخاب شده‌اند. ۳۱ مصاحبه عمیق با جامعه آماری پژوهش انجام شد که ۸ نفر از آن‌ها دانشجوی، ۷ نفر دانش‌آموخته، ۷ نفر عضو هیئت علمی، ۵ نفر از مدیران دانشگاه، و ۴ نفر از متخصصان بوده‌اند. مصاحبه‌شوندگان، ۱۴ زن و ۱۷ مرد بوده‌اند که پراکندگی سنی آن‌ها از ۱۸ تا ۳۰ سال بوده است.

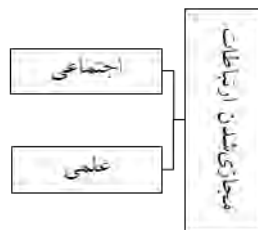

۵. یافته‌های پژوهش

اطلاعات به دست آمده از مصاحبه‌ها و در واقع، «تجربه افراد» از مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی، دسته‌بندی و ۱۰ مضمون از آن استخراج شد. این مضمون‌ها، بیانگر و توصیف‌کننده مؤلفه‌ها و محورهای تجربه مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی است. یافته‌های به دست آمده از مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که مجازی شدن، به نوعی سبب «تغییر فرهنگ دانشگاهی» شده است. پاسخ به پرسش‌های مطرح شده در فرایند کار میدانی از دو روند جداگانه پیروی می‌کرد؛ برخی به ظرفیت‌های ایجاد شده اشاره می‌کردند و برخی نیز چالش‌هایی را برمی‌شمردند که بر اثر مجازی شدن برای فرهنگ دانشگاهی پیش آمده بود. به بیان روشن‌تر، دیدگاه‌های متناقضی درباره موضوع پژوهش وجود داشت که در ادامه بررسی شده است.

۱-۵. ارتباطات

مجازی شدن با افزایش ضریب نفوذ اینترنت، بهره‌گیری از امکانات وب^۱، و ایجاد ارتباط تعاملی، سبب شکل‌گیری نوع جدیدی از روابط اجتماعی شده و دگرگونی‌های جدیدی را در روابط افراد ایجاد کرده است. شکل شماره (۱) مفهوم مجازی شدن و ابعاد ارتباطات را نشان می‌دهد.

شکل ۱. الگوی مفهومی مقوله محوری «ارتباطات»

یکی از اصلی‌ترین حلقه‌های تعاملی دانشگاه، تعاملات استادان و دانشجویان است که در حیطه ارتباطات اجتماعی قرار می‌گیرد. کیفیت و میزان این تعاملات، بر میزان پیشرفت دانشجویان تأثیرگذار است. دیدگاه‌های مصاحبه‌شوندگان در این باره را می‌توان در دو دسته مطرح کرد؛ دسته‌ای بر این نظرند که مجازی شدن دانشگاه‌ها، سبب شده است که استاد و دانشجو به هم نزدیک‌تر شوند و ارتباطات آنان با یکدیگر گسترش یابد. دانشجویان دکتری که زندگی در دوره کم‌رنگ بودن فناوری‌های مجازی را نیز تجربه کرده‌اند، به تأثیر رسانه‌های دیجیتال بر افزایش صمیمیت و گسترش ارتباطات شخصی با استادان خود اشاره کرده‌اند. رؤیا، دانش‌آموخته دکتری رشته جامعه‌شناسی در این باره می‌گوید:

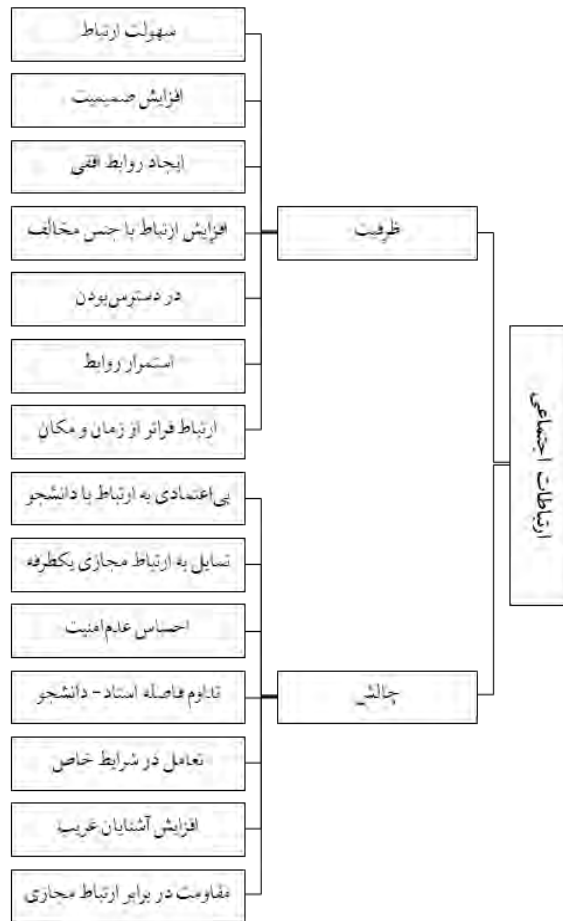
نُرمش این است که در گروه‌های واتس‌آپی و تلگرامی، راجع به کلاس و نمره و درس حرف بزیم، ولی من با استادام تو این گروه‌ها راحت‌تر در مورد مسائل اقتصادی-سیاسی حرف می‌زنم.

اما دسته دوم، بر این نظرند که مجازی شدن، به دلایلی همچون عدم آمادگی زیرساخت‌های فرهنگ ارتباطی شاگرد-معلم، تداوم فرهنگ اطاعتی و سلسله‌مراتبی، و همچنین انفعال و بی‌انگیزگی دانشجویان، تأثیر مثبتی بر دانشگاه نداشته است و کژکارکردهای فضای سنتی دانشگاهی، همچون رابطه عمودی و یک‌سویه استاد و دانشجو، در فضای مجازی در حال بازتولید بوده و تنها تغییر شکل داده است. عبارت‌هایی همچون «اکتفا به ارتباطات مجازی یک‌طرفه» و «تعاملات مجازی، تنها در شرایط خاص» گویای همین مورد است. رضا، دانشجوی کارشناسی ارشد مواد، می‌گوید:

فضای مجازی در راستای همان محیط واقعی؛ یعنی فاصله بین استاد و دانشجو هست و تغییری نکرده. استادی که قبلاً جواب سلام نمی‌داد، الان همونم تو فضای مجازی فعال نیست. اگر هم باشه، جواب دانشجوها رو درست درمون نمی‌ده.

در شکل شماره (۲) ابعاد مفهومی ارتباطات اجتماعی نشان داده شده است:

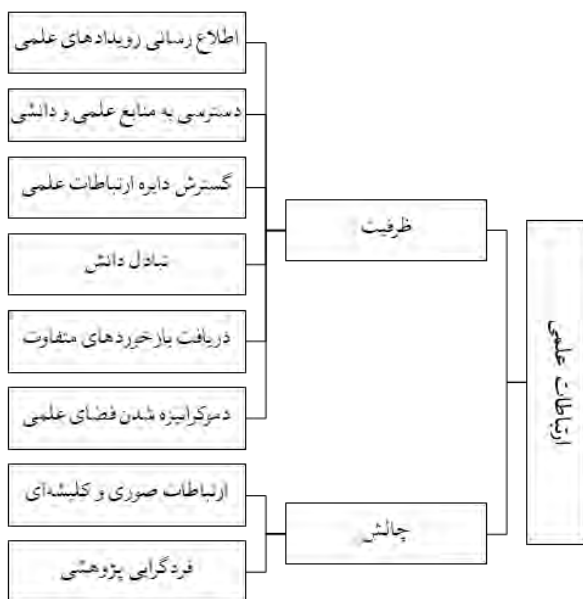
شکل ۲. الگوی مفهومی مقوله «ارتباطات اجتماعی»

با گسترش مجازی شدن، نوعی اجتماع به نام «اجتماع علمی مجازی» ایجاد شده و انتقال اطلاعات و انتشار نتایج پژوهش‌ها، به فضای مجازی کشیده شده است. در این بخش نیز دو دسته پاسخ، قابل شناسایی است؛ دسته‌ای از پاسخ‌ها به تأثیرات مثبت مجازی شدن، همچون گسترش ارتباطات علمی و تقویت اطلاع‌رسانی علمی اشاره کرده‌اند. مهسا، دانشجوی کارشناسی ارشد برق، می‌گوید:

تو کانال‌های مجازی مربوط به رشته‌م، اطلاع‌رسانی می‌شه در مورد سمینار و همایش‌ها. قبلاً ما اینارو باید از استادها می‌شنیدیم. تازه آگه آدمی بودیم که همش می‌رفتیم اتاق استادها. تو این

همایش‌ها آدم، کلی استاد و آدم‌های به‌دردبخور رشته می‌بینم که می‌تونن تو آیندت و موفقیت رشته و شغلت مؤثر باشن.

اما دسته دوم پاسخ‌ها، به چالش‌های مجازی شدن ارتباطات اشاره کرده‌اند.

شکل ۳. الگوی مفهومی مقوله «ارتباطات علمی»

۵-۲. مجازی شدن و فعالیت‌های فوق‌برنامه

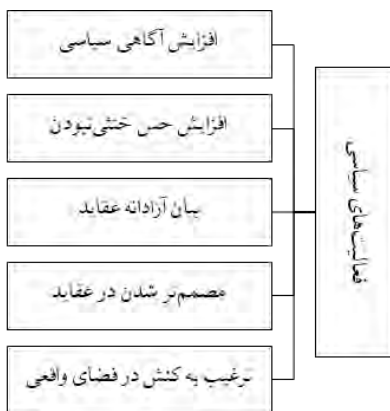
مصاحبه‌شوندگان به دو دسته فعالیت فوق‌برنامه‌ای سیاسی و فرهنگی در دانشگاه اشاره کرده‌اند که از مجازی شدن تأثیر پذیرفته است:

فعالیت‌های سیاسی: با رشد شبکه‌های مجازی و عضویت و فعالیت روزافزون در آن، بسیاری از کاربران بر اهمیت این فضا در ایجاد تنوع و شکل‌دهی به مشارکت‌های سیاسی تأکید کرده‌اند. در سال‌های اخیر، دانشجویان از رسانه‌ها برای اعتراض مدنی و رشد و گسترش کنش‌های سیاسی خود بهره گرفته‌اند. نظر علی، دانشجوی کارشناسی اقتصاد، گویای همین مطلب است:

وقتی ماجرای سیاسی پیش بیاد، من در اینستا و فیس بوک خیر می گذارم و عقایدمو این جور نشون می دم. از همین طریق با یه عده تو فضای مجازی دوست شدم و باعث شده که بیشتر برم راجع به عقایدم تحقیق کنم و مصمم بشم.

شکل شماره (۴) ابعاد مفهومی فعالیت های سیاسی را نشان می دهد:

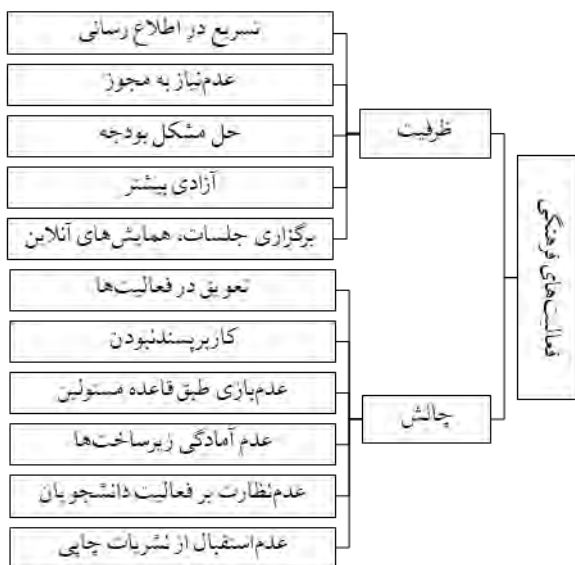
شکل ۴. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و فعالیت های سیاسی»

دیدگاه های مصاحبه شوندهگان درباره فعالیت های فرهنگی را نیز می توان در دو دسته ظرفیت ها و چالش ها دسته بندی کرد. مفاهیمی همچون افزایش آزادی بیان، و عدم نیاز به گرفتن مجوز، مواردی هستند که به عنوان ظرفیت های این حوزه به آن ها اشاره شده است. عسکری، مدیرکل فرهنگی وزارت علوم، از کاهش هزینه های برگزاری برنامه های فرهنگی می گوید:

برای برگزاری مجمع عمومی هر اتحادیه با فرض حضور ۲۰ دبیر از ۱۵ دانشگاه باید قبلاً حدود ۶ میلیون هزینه می کردیم؛ خصوصاً برخی اتحادیه ها، جمعیت بالای ۴۰ نفر دارند. در چهارمین مجمع اتحادیه عمومی که در سال ۱۳۹۷ برگزار شد، حدود ۲۸ میلیون هزینه شده بود؛ اما در حال حاضر، سامانه ای برای این کار در نظر گرفتیم که قرار است هر مجمع عمومی، فقط ۲ میلیون هزینه داشته باشد؛ این یعنی کم کردن هزینه.

اما در کنار این ظرفیت ها، به چالش هایی نیز اشاره شده که در شکل شماره (۵) نشان داده شده است:

شکل ۵. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و فعالیت‌های فرهنگی»

۵-۳. ارزش‌های علمی و اخلاقی

یکی از مفاهیمی که مصاحبه‌شوندگان درباره مجازی شدن دانشگاه مطرح کرده‌اند، ارزش‌های علمی و اخلاقی است. دیدگاه‌های افراد در این باره را می‌توان در دو دسته مطرح کرد. شکل شماره (۶) نمایانگر این دو دسته و ابعاد مربوط به آن است. دسته نخست، بر این نظر بودند که مجازی شدن، تأثیر منفی‌ای بر ارزش‌های اخلاقی داشته است. تجربه زیسته این افراد نشان می‌دهد که با ورود مجازی شدن، الزامات اخلاق علم در حد مطلوبی رعایت نمی‌شود و ارزش‌ها و هنجارهای دانشگاهی، رنگ باخته‌اند. مهدی، استاد تاریخ، می‌گوید:

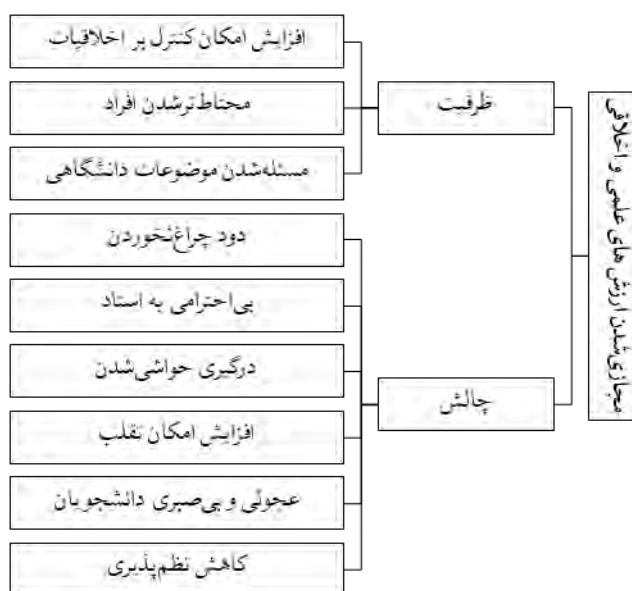
شبکه‌ها و حوزه‌های ارتباطی باعث شده که دانشجوی، بدون زحمت به چیزی که می‌خواهد، برسد. در اینترنت کلی پایان‌نامه است. همان‌ها را برمی‌دارند و ارائه می‌دهند.

دسته دوم، بیان کرده‌اند که فضای ضدارزش در محیط دانشگاه‌ها، پیشتر نیز وجود داشته، اما مجازی شدن، سبب طرح موارد بی‌اخلاقی در سطحی گسترده شده است. شمسی، یکی از مدیران وزارت علوم، بر این نظر است که اینترنت، سبب افزایش حساسیت

افراد جامعه به موضوع‌های دانشگاهی و بی‌اخلاقی‌های موجود در آن شده است، که خود، نوعی عامل بازدارنده نیز به‌شمار می‌آید:

بخشی که بعضی دانشگاه‌ها بهش مبتلا هستند، سوءاستفاده جنسی از دانشجویست. الان فضای مجازی فراهم شده که آدم‌ها، بدون شناسنامه می‌توانند بیایند راجع به این موضوعات و افراد خاطی حرف بزنن، بدون اینکه هویتشون معلوم بشود؛ بنابراین، استاد و دانشجو کمتر جرئت می‌کنند، این کارها را انجام دهند.

شکل ۶. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و ارزش‌های علمی و اخلاقی»

۴-۵. الگوی تحصیلی

درباره الگوی تحصیلی می‌توان دیدگاه‌های پاسخ‌گویان را در دو دسته مطرح کرد که در شکل شماره (۷) نشان داده شده است؛ دسته‌ای، ظرفیت‌های مثبتی را برای این فضا قائل بودند. کشاورز، استاد دانشگاه، در این باره می‌گوید:

می‌تونی درس‌های مهم‌ترین دانشگاه‌های فرانسه را به‌صورت پادکستی آنلاین گوش بدی. فرصت یادگیری گسترده شده و نیازی نیست آدم تلاش زیاد بکنه.

اما دسته دوم، از شرایط فعلی ناراضی بودند و نوعی حس نوستالژیک به گذشته، یعنی زمان حضوری بودن همه فرایندهای دانشگاهی داشتند. سعید، دانشجوی دکتری معماری، می‌گوید:

تجربه من این جور بود که در دوران ارشد که شبکه‌های مجازی پرنسب شده بودند، از درس و دانشگاه دور شدم. چون با یک سری دوست شده بودم که تمام تایممو می‌گرفت و وقتی برای درس نبود. اصلاً دانشگاه نمی‌رفتیم.

شکل ۷. مدل مفهومی مقوله «مجازی شدن و الگوی تحصیلی»

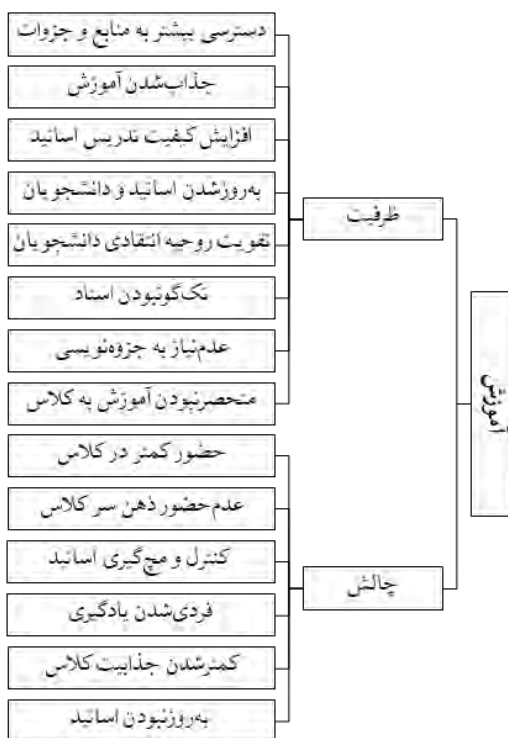
۵-۵. آموزش

آموزش و یادگیری از فعالیت‌های اصلی دانشگاه‌ها و از کارویژه‌های اصلی مؤسسه‌های آموزش عالی به‌شمار می‌آیند. معنای ذهنی تعدادی از پاسخ‌گویان از مجازی شدن دانشگاه، مجازی شدن آموزش است. دیدگاه‌های افراد در بعد آموزش را می‌توان در دو دسته طبقه‌بندی کرد؛ دسته‌ای به مفاهیمی همچون افزایش کیفیت تدریس استادان و به‌روز شدن دانشجو و استاد اشاره کرده‌اند. فهیمه، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد پژوهشگری این‌گونه به این موضوع اشاره می‌کند:

دیگه استاد اون مونولوگ گذشته نیست. دسترسی به دانش، زیاد است. دانشجو سرکلاس نشسته و می‌تونه تو یوتیوب سرچ کنه و کلاس‌های دانشگاه هاروارد رو گوش بده. سلسله‌مراتب استاد مونولوگ و دانشجو شنونده زیر سؤال رفته. راه‌های دسترسی به دانش، تکثر پیدا کرده و می‌تونه استاد مورد مقایسه با استادان دیگر قرار بگیره و امکان نقد فراهم شده است.

اما دسته دیگر به چالش‌های این حوزه اشاره کرده‌اند که در قالب شکل شماره (۸) ارائه شده است.

شکل شماره (۸). الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و آموزش»

۵-۶. احساس فردی

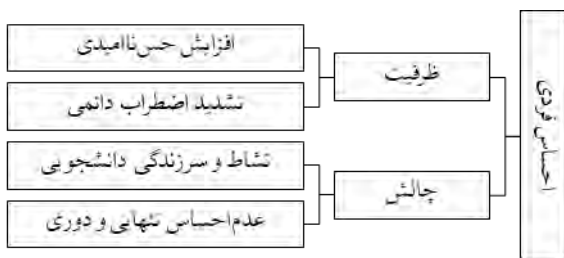
دسته‌ای از پاسخ‌گویان، معنای ذهنی مثبتی از مجازی شدن داشته و به مواردی همچون افزایش نشاط و سرزندگی دانشجویان و عدم احساس تنهایی اشاره کرده‌اند. آنان بر این نظر بوده‌اند که مجازی شدن، سبب رهایی‌شان از زندگی یکنواخت و دوری از افسردگی در آنان شده است. مریم، دانشجوی جامعه‌شناسی اهل ایلام، می‌گوید:

وقتی که از کلاس به خوابگاه می‌رسم، تنها چیزی که مایه دل‌خوشیه، سر زدن در شبکه‌های اجتماعی؛ خصوصاً ماها که دور از خانواده‌ایم.

اما دسته دیگر به مواردی همچون افزایش ناامیدی در دانشجویان اشاره کردند. کشاورز، استاد جامعه‌شناسی، بر این نظر است که:

باعث ایجاد مقایسه‌ها شده که چهره خندان افراد را در شبکه‌های اجتماعی می‌بینی و با چهره واقعی خودت مقایسه می‌کنی و ناراحت خواهی شد؛ یعنی از بعدی، دانشجویها را ناامید کرده، آن‌ها شرایط خودشان را می‌بینند؛ به‌خصوص خوابگاهی‌ها، و دپرس می‌شوند.

شکل ۹. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و احساس فردی»

۵-۷. مجازی شدن و فرهنگ سازمانی

یکی از مفاهیمی که پاسخ‌گویان درباره مجازی شدن مطرح کرده‌اند، «فرهنگ سازمانی» است که مانند مفاهیم دیگر، می‌توان دیدگاه‌های مطرح‌شده درباره آن را در دو بخش ظرفیت و چالش دسته‌بندی کرد. بخشی از پاسخ‌گویان بر این نظر بوده‌اند که بدنه سنتی دانشگاه در حال مقاومت در برابر تغییرات است و اگر در برخی بخش‌ها، کارها به‌صورت مجازی انجام شود، «نصفه‌ونیمه» یا «ملغمه‌ای از اینترنت و روابط سنتی» خواهد بود. محسن، دانشجوی کارشناسی فیزیک، می‌گوید:

برای کارهای اداری دانشگاه، کارمندها بهت می‌گن فلان فرم تو سایت دانشگاه این قسمته و برو پرش کن و بیار؛ یعنی اینترنتی پر نمی‌کنی بفرستی. درنهایت، باید حضوری پیش مسئول بری.

درمقابل، برخی پاسخ‌گویان بر این نظرند که این فضا، ظرفیت‌هایی همچون «تسهیل در انجام کارها» و «دور زدن کاغذبازی» را به‌همراه داشته است.

شکل ۱۰. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و فرهنگ سازمانی»

۵-۸. اوقات فراغت

پاسخ‌گویان به این نکته اشاره کرده‌اند که با مجازی شدن، اوقات فراغت آن‌ها شکل دیگری پیدا کرده است. به‌طورکلی، می‌توان دیدگاه‌های پاسخ‌گویان را همچون مفاهیم دیگر به دو بخش تقسیم کرد. محسن، دانشجوی کارشناسی فیزیک، «قدرت انتخاب تفریح» و «به‌صرفه بودن» را از ظرفیت‌های این فضا دانسته‌اند:

برای تفریح باید پول و زمان بذاری که ما دانشجویها وضعمون خوب نیس بریم بیرون و خرج کنیم. بهترین کار اینه رو تخت بشینی و تو سایت‌ها ول بچرخ.

اما برخی دیگر به مفاهیمی همچون «هرز چرخیدن» اشاره کرده‌اند که نشانه آشکار نوعی نارضایتی از این فضا است. شکل شماره (۱۱) نمایان‌گر این دو دسته مفهوم است.

شکل ۱۱. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و اوقات فراغت»

۵-۹. هویت

موضوع هویت و تأثیرپذیری آن از مجازی شدن، تعدادی از گزاره‌های پاسخ‌گویان را به خود اختصاص داده بود، که با توجه به دیدگاه‌های پاسخ‌گویان، آن را در دو دسته هویت قومی و جنسی قرار دادیم.

در حوزه هویت قومی، دو گروه، دیدگاه‌های متفاوتی داشته‌اند؛ گروه نخست، به تقویت حس قومیت‌گرایی در نتیجه کاربرد فناوری‌های مجازی اشاره کرده‌اند. آن‌ها بیان کرده‌اند که در فضای مجازی، قومیت‌ها سعی می‌کنند از همه امکانات برای مطرح کردن دیدگاه‌های خود در راستای حفظ هویت و تداوم فرهنگ خویش استفاده کنند. در همین راستا، برخی پاسخ‌گویان نیز به تأثیر مستقیم و غیرمستقیم شبکه‌های مجازی بر تقویت تعصبات قومی‌شان اشاره کرده‌اند. علی، دانشجوی اقتصاد، می‌گوید:

من قبلاً هیچ شناختی از قومیت لر نداشتم، اما توی یکی از گروه‌های وایبری قوم لر، دوستم عضووم کرد. کلاً عقاید ۳۶۰ درجه تغییر کرد و حساسیت و تعصب نسبت به لرا خیلی زیاد شده و آگه تو گروهی جوک بذارند، به شدت حساسیت نشون می‌دم.

درمقابل، گروهی نیز بر این نظر بودند که این فضا سبب شده است که پیش‌دآوری‌های قومی افراد، اصلاح، و روحیه تسامح و تساهل در مورد اقوام دیگر تقویت شود.

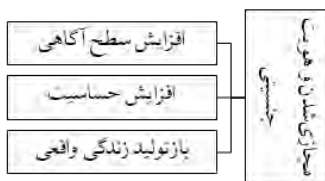
شکل ۱۲. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و هویت قومی»

هویت جنسیتی آن بخش از رفتارها و نگرش‌های فرد در مورد جنس خویش است که با تأثیرپذیری از شرایط فرهنگی و اجتماعی شکل می‌گیرد. هویت جنسیتی از طریق تعامل اجتماعی شکل گرفته و انتقال پیدا می‌کند. دسته‌ای از پاسخ‌گویان، بر این نظرند که

مجازی شدن، سبب افزایش آگاهی و حساسیت جامعه به موضوع جنسیت می‌شود و در نتیجه، تغییراتی در باورها و اندیشه‌های سنتی مربوط به زنان ایجاد می‌کند. هرچند عده‌ای بر این نظرند که این شیوه زندگی واقعی است که از طریق رسانه‌ها بازتولید و بازنمایی می‌شود؛ به این معنا که مجازی شدن، تنها ابزار و واسطه‌ای است که نگرش‌ها را بازتاب می‌دهد. حامد، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مهندسی معدن، می‌گوید:

توسایتهای ورزشی که زیاد می‌خونم، مطالبی هست که توسط افراد متعصب نوشته شده که مثلاً خانوما نباید بیان ورزشگاه و از طرفی هم افرادی هستند که از حقوق خانوما دفاع می‌کنن؛ یعنی هردو جورش هست. نمی‌تونیم بگیریم شبکه‌های اجتماعی عامل مستقلیه، چون همون آدم‌هایی که تو فضای واقعی متعصبند یا طرفدار زنانند، میان تو این فضا و حرف خودشونو می‌زنند.

شکل ۱۳. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و هویت جنسیتی»

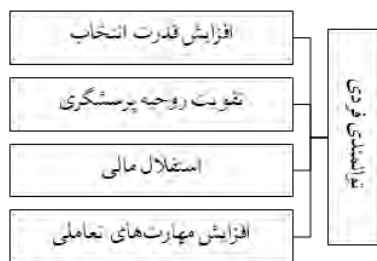
۵-۱۰. توانمندی فردی

یکی از معانی ذهنی پاسخ‌گویان از مجازی شدن، افزایش مهارت‌های آن‌ها در زمینه‌های گوناگون بوده است؛ مهارت‌هایی که تا پیش از گسترش مجازی شدن از آن بی‌بهره بودند. مفاهیمی همچون افزایش قدرت انتخاب، تقویت روحیه پرسشگری و نقادی، استقلال مالی، و افزایش مهارت‌های تعاملی، گویای همین موضوع است. پاسخ‌گویان بر این نظرند که با گسترش مجازی شدن، قدرت انتخابشان در گزینش دوست، استاد، زمان و مکان یادگیری، سبک زندگی، و... افزایش پیدا کرده است. رضا، دانشجوی کارشناسی ارشد مواد، در این باره می‌گوید:

تو فضای مجازی با استاد راهنمای فعلیم آشنا شدم؛ به عبارتی آگه این گروه‌ها نبودند، نمی‌تونستم استادمو بشناسم و مجبور بودم با یکی از استادای گروه که چیزی نمی‌فهمند، پایان‌نامه بردارم.

برخی نیز فرصت‌های کاری فراهم شده در نتیجه مجازی شدن برای دانشجویان و استقلال مالی آنان را از ظرفیت‌های مهم این حوزه دانسته‌اند. فاطمه، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان انگلیسی، تجربه خود را این‌گونه روایت می‌کند:

در شرایطی که اوضاع مالی خوبی نداشتم، از طریق دوستانم با فروش اینترنتی تو اینستاگرام و تلگرام آشنا شدم و تونستم کار مرواریددوژی که بلد بودم را کمی توسعه بدم و اونجا به‌نمایش بذارم و بفروشم. همین باعث شد که دیگه دستم تو جیب خودم باشه و نخواهم از پدرم پول بگیرم.

شکل ۱۴. الگوی مفهومی مقوله «مجازی شدن و توانمندی فردی»

۶. تحلیل نتایج پژوهش

در این پژوهش، نگاه متناقضی به مجازی شدن و فرهنگ دانشگاهی وجود داشت. دو دسته دیدگاه نشان دادند که فناوری‌های مجازی، تنها ابزار نیستند؛ به این معنا که تنها به تغییر شیوه انجام کارها منتهی نمی‌شوند، بلکه عادت‌ها، روابط، فرهنگ، و ارزش‌ها را چه به شیوه مثبت و چه به شکل منفی تغییر می‌دهند. آن‌ها عادت‌واره‌های دانشگاهی و الگوهای علم‌ورزی و علم‌آموزی را دگرگون می‌کنند که در ادامه نتایج به دست آمده را تحلیل کرده‌ایم. پس از تحلیل یافته‌های پژوهش به مفهوم مجازی شدن و ارتباطات رسیدیم. در این مورد، گروهی از پاسخ‌دهندگان با نگاهی خوش‌بینانه بر این نظر بودند که مجازی شدن، ظرفیت‌های مثبتی را در روابط دانشگاهی ایجاد کرده است. افزایش صمیمیت استاد و دانشجو در نتیجه مجازی شدن، محیط دانشگاه‌ها را تا حدودی به دانشجو‌محوری نزدیک می‌کند. پژوهشگرانی مانند قانعی‌راد (۱۳۸۵) بر این نکته تأکید کرده‌اند که هنجارهای

حرفه‌ای در میان دانشجویان، بیشتر به‌گونه‌ای غیررسمی و از طریق ارتباط با استادان، مشاهده، و بحث‌های گروهی منتقل می‌شود. نتایج این پژوهش، با نتیجه پژوهش قانع‌راد، ملکی، و محمدی (۱۳۹۱) همخوانی دارد. آنان بر این نظر بوده‌اند که دگرگونی در فرهنگ آموزش از شاگردپروری و اخلاقیات از طریق تعاملات عاطفی در نسل نخست، به‌سبب افزایش تعداد دانشجویان و گسترش فناوری اطلاعات، به‌سوی تعاملات صوری و غیرحضوری و کاهش استادپذیری حرکت کرده است.

اما دسته دوم با دید انتقادی به مجازی شدن و ارتباطات دانشگاهی نگریده‌اند. آنان بر این نظر بوده‌اند که مجازی شدن به بازتولید کژکارکردهای فرهنگ دانشگاهی سنتی در بستر فضای مجازی می‌انجامد. مواردی همچون بی‌اعتمادی و مقاومت استادان در برابر ارتباط مجازی با دانشجو، نوعی بازتولید فضای یک‌سویه و سلسله‌مراتبی گذشته و بازتاب آن در فضای مجازی است. با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان گفت، مجازی شدن در عین حال که رهایی‌بخش است و عمق و دامنه تعاملات اجتماعی را گسترش می‌دهد، به‌گفته دکتر فراستخواه (۱۳۹۳)، کژتابی‌ها و محدودیت‌هایی نیز دارد.

ارتباطات علمی نیز به‌عنوان یکی از ابعاد فرهنگ دانشگاهی، از مفاهیمی بود که پاسخ‌گویان بر این نظر بودند که مجازی شدن در آن تغییراتی ایجاد کرده است. نتایج این بخش از پژوهش، با نظریه‌های فولر و سادرلند^۱ (۲۰۰۲) درباره تأثیر فناوری‌های ارتباطی بر روابط علمی کنشگران در دانشگاه، به‌ویژه روابط علمی استاد-دانشجو همخوانی دارد. هرچند برخی به تداوم فردگرایی پژوهشی اشاره کرده‌اند، که می‌توان ریشه آن را در فرهنگ فردگرایی ایرانی دید. نورشاهی و فراستخواه (۱۳۹۱) در پژوهش خود به این نتیجه رسیده‌اند که فقدان یا ضعف ارتباطات علمی به‌عنوان عاملی همچون حاکمیت فرهنگ فردگرایی مربوط می‌شود که در دانشگاه نیز بازتاب پیدا کرده است.

اخلاق علمی، یکی از مهم‌ترین ابعاد فرهنگ دانشگاهی است که به‌مشخص کردن حدود رفتارهای مناسب و نامناسب در دانشگاه اشاره دارد. دو دسته دیدگاه‌های مربوط به ظرفیت و چالش، همسو با نظر فیلسوفانی است که مخالف خنثی و ابزار دانستن فناوری

1. Fuller & Soderlund

بوده‌اند و نقش فناوری را در شکل‌دهی به فرهنگ، مهم ارزیابی کرده‌اند (هایدگر^۱، ۱۳۸۹؛ مک لوهان^۲، ۱۹۶۷؛ فینبرگ^۳، ۱۹۹۱؛ به نقل از: ذکائی و نزاکی، ۱۳۹۷، ۶).

هابرماس (۲۰۰۰؛ ۱۹۹۴) بیان می‌کند که ظرفیت‌های فنی اینترنت، از جمله گستره پوشش و گردش آزاد اطلاعات، ظرفیت‌هایی هستند که سبب ایجاد حوزه عمومی می‌شوند (خانیکی و خجیر، ۱۳۹۷، ۷۲). افراد می‌توانند در فضای رسانه‌های اجتماعی با امکان ناشناس ماندن در یک فضای ارتباطی کاملاً آزاد و افقی، به فعالیت و مصرف اطلاعات بپردازند. شهرت و اعتبار فرد دانشگاهی در این فضا ممکن است یک‌شبه از بین برود در نتیجه، افراد از ترس از بین رفتن اعتبار خود، دست به فعل غیراخلاقی نمی‌زنند و همین مورد، نشان‌دهنده نقش بازدارندگی مجازی شدن است.

در مقابل، دسته دوم، درباره مجازی شدن و ارزش‌های دانشگاهی، دیدگاه بدبینانه‌ای داشته و به افزایش بی‌اخلاقی علمی اشاره کرده‌اند. نتایج پژوهش آستین و براون^۴ (۱۹۹۹) نشان داده است که تقلب نسبت به گذشته برای دانشجویان آسان‌تر شده است. برنامه پردازش متن به دانشجویان این اجازه را می‌دهد که به آسانی اطلاعات را از اینترنت یا شبکه‌های الکترونیکی دیگر «کپی-پیست» کنند، تا بتوانند مقاله‌ای بنویسند که کاری اصیل به نظر می‌رسد (آستین و براون، ۱۹۹۹، ۴). هرچند برخی همچون پارکر و همکاران^۵ (۲۰۱۱) بر این نظرند که تخلف از هنجارهای دانشگاهی مانند تقلب، موضوع جدیدی در آموزش عالی به شمار نمی‌آید و در سراسر تاریخ دانشگاهی وجود داشته است (مارتینز^۶، ۲۰۱۴، ۱۶).

مصرف فرهنگی اینترنت در زندگی دانشجویی، یکی از منابعی است که به هویت‌های دانشجویی شکل می‌دهد و از آن شکل می‌پذیرد (فاضلی و طالبیان، ۱۳۹۱، ۴). پاسخ‌دهندگان، درباره مجازی شدن و هویت، به دو دسته هویت قومی و جنسی اشاره

1. Heidegger
2. McLuhan
3. Feenberg
4. Austin & Brown
5. Parker, Lenhart, & Moore
6. Martínez

کرده‌اند. در این قسمت نیز با جمع‌بندی نظریه‌ها به دو دسته پاسخ ظرفیت و چالش دست پیدا کردیم. فکوهی (۱۳۸۹) بر این نظر است که مجازی شدن، سبب نشده است که افراد به ویژگی‌های اکتسابی خود بی‌توجه شوند، بلکه موجب شده که بار دیگر ویژگی‌های هویتی خود را بازخوانی کنند. باید گفت، مجازی شدن، تأثیر منفی معکوسی بر سیاست‌های رسمی فرهنگ دانشگاهی داشته است؛ به این معنا که درحالی که سیاست‌های کلی مدیریت دانشگاه بر ذوب تفاوت‌های فرهنگی تأکید دارد، مجازی شدن با همه امکاناتش به تقویت حس هویت‌طلبی انجامیده است.

گروه دوم، برخلاف گروه نخست، بر این نظر بوده‌اند که این فضا، سبب گسترش روحیه تسامح در آنان شده است. یافته‌های این بخش از پژوهش، تأییدگر نظریه کاستلز (۲۰۰۶) است. وی بر این نظر است که اگرچه گسترش اطلاعات و توسعه فضای سایبر، تاحدودی، موجب افول مرزهای ملی می‌شود، اما همین فناوری، موجب بازتعریف هویت‌های قومی و ملی شده است. به بیان روشن‌تر، سلطه فناوری‌های نوین از یک سو، زمینه یکسان‌سازی و یکپارچگی فرهنگی را فراهم کرده و از سوی دیگر، با آگاهی‌بخشی و تقویت خودآگاهی از طریق تقویت گرایش‌های گریز از مرکز، هویت‌های ملی را با چالش روبه‌رو کرده و بسترساز بحران‌های قومی خواهند شد (دهشیری، ۱۳۷۹، ۲۱).

یافته‌های پژوهش گویای این است که مجازی شدن، توانمندی افراد را افزایش داده است و در زندگی روزمره از خلال دانشگاه و کلاس درس رخنه کرده و سبب توسعه مهارت‌هایی همچون قدرت انتخاب و آزادی، روحیه پرسشگری و نقادی، استقلال مالی، و مهارت‌های تعاملی در دانشگاهیان شده است. این یافته، با پژوهش کابرفرت، توورز، و اسمیت^۱ (۲۰۰۶) همخوانی دارد. آنان در پژوهش خود به این نتیجه رسیده‌اند که یادگیری با استفاده از فناوری‌های مجازی می‌تواند ساخت اجتماعی دانش در میان یادگیرندگان را از طریق تقویت رفتارهای مشارکتی، خلاقانه، و انتقادی در محیط‌های دانش‌محور، افزایش دهد.

1. Cobcroft, Towers & Smith

پاسخ‌دهندگان، اگرچه از مجازی شدن دانشگاه رضایت داشتند و معترف به تأثیرات مثبت آن بر الگوی تحصیلی بودند، اما برخی از آن‌ها، حسی نوستالژیک در مورد گذشته داشتند؛ یعنی زمانی که همه فرایندهای دانشگاهی حضوری بود و زیست‌دانشگاهی پررنگ‌تری در دانشگاه وجود داشت. این مورد همسو با پژوهش ذکائی و نزاکتی (۱۳۹۷) است. آنان دریافتند که تجربه زیسته دانشجویان از سبک زندگی موبیتال، تجربه متناقض‌گونه‌ی خشنودی و ناخشنودی هم‌زمان است.

یکی از مهم‌ترین نقش‌های آموزش عالی، انتقال دانش و مهارت است. پاسخ‌دهندگان بر این نظر بودند که مجازی شدن، شیوه آموزش را تا حدودی از استادمحوری به سوی دانشجومحوری و شیوه‌های تدریس فعال برده است. این قسمت از یافته‌های پژوهش، با نتیجه پژوهش اولیور^۱ (۲۰۰۲، ۴) همخوانی دارد. وی نشان داده است که استفاده از فناوری‌های مجازی در آموزش عالی، سبب شکل‌گیری محیط‌های یادگیری دانشجومحور شده و اقتدار استادان را در کلاس درس زیر سؤال برده است. افزون‌براین، مواردی همچون عدم حضور ذهن دانشجویان و کمتر شدن جذابیت کلاس، نشان از نوعی چالش در این فضا تحت تأثیر مجازی شدن دارد. ذکائی و نزاکتی (۱۳۹۷)، همسو با این نتایج در پژوهش خود دریافته‌اند که باید عاملیت فناوری را در وسوسه دانشجویان برای تماس پیوسته در نظر گرفت؛ روحی که تمام زمان دانشجو را با «فراغت» پیوند زده و با ارائه لحظه‌به‌لحظه چیزی نو، جذاب بودن را جایگزین ارزش‌های خبری دیگر و گوشی هوشمند را رقیب کلاس‌های درسی کرده است. مفهوم «مچ‌گیری» نشان می‌دهد که تأکید بر رویکرد استادمحوری در فضای دانشگاه ایرانی، همچنان وجود دارد و استادان تمایل دارند ذهن دانشجویان به مثابه لوح سفیدی باشد که اطلاعات، بدون هیچ انتقادی در آن انباشته شود. به همین دلیل است که استادان و حتی خود دانشجویان، زمانی که پرسشی انتقادی از مباحث کلاسی مطرح می‌شود، را نوعی مچ‌گیری به‌شمار می‌آورند.

یافته‌های این بخش از پژوهش درباره‌ی ظرفیت‌های ایجادشده در نتیجه‌ی مجازی شدن در فرهنگ سازمانی دانشگاه، با نظریه‌ی ریچارد دفت^۱، همسویی دارد که معتقد است، فناوری‌های اطلاعاتی بر ساختار سازمانی، اثرات مثبت زیادی دارند؛ سطوح سازمانی را کاهش و از حجم آن می‌کاهند (دفت، ۱۳۷۹؛ به نقل از: منتظر قائم، ۱۳۸۹). با توجه به معانی بیان‌شده، می‌توان دریافت که مانند بخش‌های دیگر، مصاحبه‌شوندگان، احساس دوپاره‌ای از مجازی شدن و فرهنگ سازمانی داشتند و همسو با نظر فراستخواه (۱۳۸۹)، باید گفت که مجازی شدن و گسترش فناوری در فرهنگ سازمانی، هم خود راه‌حل است و هم نوعی مسئله.

باید گفت، دانشگاه‌ها افزون‌بر کارکرد آموزشی، کارکردهای دیگری نیز دارند که از طریق آن، منافع اجتماعی مهمی را دنبال می‌کند. برخی از این کارکردها آشکار و برخی پنهان هستند (بری^۲، ۲۰۰۳، ۳). امروزه با تغییر شرایط و شکل‌گیری فضای مجازی، فعالیت‌های فوق‌برنامه شکل دیگری به‌خود گرفته است و دانشگاهیان از امکانات و فضای مجازی برای کنشگری سیاسی و فرهنگی بهره می‌برند. در واقع، این فضا، موقعیت‌های ارتباطی‌ای را خلق می‌کند که در دنیای واقعی، بی‌سابقه است. یافته‌های پژوهش حاضر در این باره با نتیجه‌ی پژوهش عبداللهی نژاد و همکاران (۱۳۹۵) همخوانی دارد. آنان دریافت‌اند که دانشجوی در فضای رسانه‌های اجتماعی، با امکان ناشناس ماندن هویت خود، در یک فضای ارتباطی کاملاً آزاد و افقی به مصرف اطلاعات می‌پردازد. در چنین شرایطی، امکان شکل‌گیری حوزه‌ی عمومی مجازی مبتنی بر اظهارنظرهای شخصی فراهم می‌شود و فرد می‌تواند بدون در نظر گرفتن فشارهای بیرونی، آزادانه عقایدش را بیان کند. این ویژگی، امکان افزایش استفاده از رسانه‌های اجتماعی موبایلی را در محیط دانشگاهی بالا برده است.

افزون‌براین، ظرفیت‌های برآمده از ویژگی‌های فنی مجازی شدن، مانند تعامل و دوسویگی و امکانات پرشمار آن، سبب شده است که فعالیت‌های فرهنگی، پس از گسترش مجازی شدن در دانشگاه‌ها، شکل دیگری به‌خود بگیرند. هرچند به‌دلیل آماده

نبودن زمینه‌های فرهنگی، چالش‌هایی بین مدیران و دانشجویان ایجاد شده است؛ به این ترتیب که مدیر، آزادی ایجاد شده برای دانشجو در انجام فعالیت‌های فرهنگی را نوعی بی‌احترامی و پیروی نکردن از ساختار به‌شمار می‌آورد و بر این نظر است که مانند گذشته، جایگاهی متناسب با شأن یک مدیر فرهنگی در دانشگاه ندارد.

۷. بحث و نتیجه‌گیری

مجازی شدن همراه با سه انقلاب ارتباطی که ولمن از آن با عنوان «انقلاب سه‌گانه» یاد می‌کند، در زندگی روزمره بسیاری از ایرانیان، به‌ویژه دانشگاهیان، وارد شده است. نفوذ رسانه‌های الکترونیکی تا جایی است که برخی از نظریه‌پردازان ارتباطی بر این نظرند که گونه‌های جدید رسانه‌ای، اولویت ذهنی و حتی رفتاری ما را تعیین می‌کنند و اگر چگونه فکر کردن را به ما یاد ندهند، اینکه به چه چیزی فکر می‌کنیم را به ما می‌آموزند (دادگران، ۱۳۸۵، ۱۲۶). نتایج پژوهش حاضر، گویای این است که با مجازی شدن، تغییرات مهمی در ابعاد فرهنگ دانشگاهی رخ داده که باید در سطوح خرد و کلان و ابعاد سیاست‌گذاری دانشگاه به آن‌ها توجه شود. برخی از این تغییرات عبارت‌اند از: تغییرات در حوزه‌های کلان‌تر دانشگاه مانند آموزش، ارتباطات، پژوهش، اوقات فراغت، بوروکراسی اداری و سازمانی دانشگاه، و در سطح خرد، همچون احساس و توانمندی فردی و الگوی تحصیلی. مارتینز المن و وارتمن^۱ (۲۰۰۸) نیز در پژوهش خود دریافته‌اند که محیط‌های دانشگاهی با محیط‌های آنلاین آمیخته شده‌اند و مجازی شدن آموزش در اوقات فراغت، ارتباطات، احساس فردی، و نظام اداری دانشگاه رخنه کرده است. افزون‌براین، برخلاف تصور رایج، مصرف اینترنت در امتداد فرهنگ دانشگاهی با ویژگی‌هایش شکل می‌گیرد و کاربران از اینترنت به‌گونه‌ای استفاده می‌کنند که فرهنگ دانشگاهی ایرانی طلب می‌کند. هندرسون و همکاران (۲۰۱۷) بر این نظرند که استفاده دانشجویان از فناوری‌های مجازی، به همان اندازه که با انتخاب و عاملیت افراد شکل می‌گیرد، از محیط و زمینه دانشگاهی نیز تأثیر می‌پذیرد. در واقع، در این مورد که تجربه‌های دانشجویان، از ماهیت نهادهای دانشگاهی و

1. Martínez-Alemán & Wartman

زمینه‌های آموزشی که در آن تحصیل می‌کنند، تأثیر می‌پذیرند، جای تردیدی نیست؛ بنابراین تعجب‌آور نیست که بگوییم، شیوه‌های ساختار بندی برنامه‌های درسی، تولید محتوا، و ارائه و دریافت اطلاعات، بر معانی شکل گرفته از فناوری‌های دیجیتال در ذهن دانشجویان، تأثیرگذار است (گل و پارکر^۱، ۲۰۱۴، ۱۵). این یافته برخلاف بخش گسترده‌ای از نظریه‌های ساده‌باورانه، معتقد به تأثیرگذاری مستقیم و علی فناوری بر فرهنگ و مخاطبان است و همان‌گونه که مصاحبه‌های اکتشافی این پژوهش نیز نشان می‌دهد، برخلاف تصور، فرایند مجازی شدن، فرایند فرهنگی است که در بستر فرهنگی و اجتماعی دانشگاه به‌طور خاص و جامعه به‌طور کلی عمل می‌کند. همسو با ذکائی و نزاکتی (۱۳۹۷) باید گفت، دانشگاهیان بنا به مقتضیات زندگی اجتماعی، فردی، و دانشگاهی‌شان، اقدام به اهلی‌سازی فناوری در دانشگاه‌ها می‌کنند. به‌گفته لاتور^۲ (۲۰۰۷)، همه تکنیک‌ها (و البته تمام کنشگران انسانی و غیر انسانی) واسطه‌اند. هیچ وسیله صرفی وجود ندارد. واسطه بودن تکنیک‌ها، به این معنا است که امکان ندارد شما با یک تکنیک، کاری را انجام دهید، ولی همان انسان پیشین باشید؛ زیرا، ماهیت کنشگران، شبکه‌ای است و از این‌رو، با ورود هر کنشگری به شبکه، اولاً تغییری در ماهیت کنشگر ایجاد می‌شود؛ ثانیاً علایق، اهداف، و کنش‌هایش تعدیل می‌شوند، یا تغییر می‌کنند (شریف‌زاده، ۱۳۹۵، ۷). نتیجه مهمی که می‌توان از مرور منابع گوناگون درباره فناوری و فرهنگ گرفت، این است که فناوری‌ها ارزش خنثی ندارند. آن‌ها به‌گونه‌ای ذاتی، نمادین و سرشار از ارزش‌ها هستند (رابی و ازودو^۳، ۱۹۹۴، ۶؛ رابی و بودرو^۴، ۱۹۹۹، ۹).

متأسفانه بسیاری از پاسخ‌دهندگان به موضوع مقاومت بخش اداری دانشگاه در برابر روندهای جدید فناورانه اشاره کرده‌اند و که خود، سبب تولید چالش‌هایی در سطح دانشگاه شده است. در دانشگاه‌ها نظام و برنامه‌های اداری و غیر اداری، ثابت است و در برابر تغییرات جدید مقاومت می‌کند و این مورد، با تغییرات فناورانه در تناقض است که روزه‌روز دنیای

1. Gale and Parker
2. Latour
3. Robey and Azevedo
4. Robey and Boudreau

جدیدی را رو به جهان به‌طور کلی و آموزش عالی به‌طور خاص می‌گشاید. بسیاری از پژوهش‌ها (پففر، ۲۰۱۱، ۱۷۰) نشان داده‌اند که تأثیرات جدی فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی، تنها زمانی می‌تواند محقق شود که همراه با تغییرات سازمانی باشد. به‌همین دلیل ضروری است، دانشگاه‌ها قابلیت‌ها و فرهنگ سازمانی خود را برای پذیرش نوآوری و فناوری‌های جدید افزایش دهند. با توجه به یافته‌های این پژوهش دربارهٔ عدم به‌روزرسانی دانشگاه‌ها می‌توان گفت، در سطح گسترده، سیاست‌گذاران و مدیران دانشگاهی باید دانش خود را از امکانات گستردهٔ مجازی بیشتر کنند و سیاست‌های مناسب این فضا را همسو با فرهنگ دانشگاه‌های ایرانی اتخاذ کنند تا بتوانند دانشگاه‌ها را از تبدیل شدن به موزه‌های آینده نجات دهند. اگر آموزش عالی و دانشگاه، نتواند خود را با مجازی شدن هماهنگ و از ظرفیت‌های آن استفاده کند، به‌درد موزه‌داران خواهد خورد (پنل آینده‌پژوهی، ۱۳۹۸، ۳۱). در حال حاضر، نه‌تنها شبکهٔ الکترونیکی و ظرفیت‌های زیرساختی فناوری اطلاعات و ارتباطات در دانشگاه‌ها با انواع محدودیت‌های فنی و پس‌افتادگی‌ها روبه‌رو است، بلکه هنوز با پیش‌شرط‌های نرم و از نوع شناخت و تفکر و محیط حقوقی دربارهٔ پارادایم‌های ارتباطی و اندیشگی و فرهنگ نوین یاددهی و یادگیری فاصله داریم؛ پیش‌شرط‌های سختی مانند تجهیز به فناوری‌های نوین و اینترنت، بسیار حیاتی است، اما بدون پیش‌شرط‌های فرهنگی نمی‌تواند اثربخشی مطلوبی داشته باشند (فراستخواه، ۱۳۸۹).

در مجموع با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان گفت، ناآشنایی استادان و مدیران دانشگاهی با فناوری‌ها وارد شده به آموزش عالی و به‌طورکلی، مجازی شدن، باعث شده است که ظرفیت‌های آموزشی، اجتماعی، و ارتباطی این رسانه‌های نوظهور نادیده انگاشته شود و مدیران حوزهٔ آموزش عالی کمتر بر استفاده از آن در جنبه‌هایی همچون ایجاد همسانی، تقویت سرمایهٔ اجتماعی و انسانی، و هویت حرفه‌ای و دانشگاهی تمرکز کنند. همچنین، تمرکز بر استفادهٔ مقطعی از آن در برخی مواقع، همچون بلایا و حوادث طبیعی و زیستی‌ای مانند همه‌گیری کرونا، بیانگر این است که استفاده از ظرفیت‌های این رسانه‌ها در دانشگاه‌ها، فاقد برنامهٔ مدون و مشخصی بوده و مقطعی یا سلیقه‌ای است؛ درحالی‌که این کار به برنامه‌ریزی گسترده‌ای نیاز دارد.

منابع

- ابراهیمی، روناک؛ عدلی، فریبا؛ مهران، گلنار (۱۳۹۴). نقش فرهنگ دانشگاهی بر دانش آفرینی از دیدگاه صاحب‌نظران نظام آموزش عالی. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۲۱ (۱)، ۱۵۱-۱۲۷.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۸۸). مبانی پارادایمی روش‌های کمی و کیفی تحقیق در علوم انسانی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- باستانی، سوسن؛ خانیکی، هادی؛ ارکان‌زاده یزدی، سعید (۱۳۹۷). مردم، رسانه‌های جریان اصلی و مصرف رسانه‌های نوین؛ پیمایش مصرف، اعتماد، رضایت و مشارکت رسانه‌ای شهروندان تهرانی. فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، ۴ (۱۴)، ۳۳-۱.
- پسندیده، جواد؛ احمدی، غلامعلی؛ دهقانزاده، احد (۱۳۹۵). فرهنگ دانشگاهی و تغییرات آن در ایران. نشریه مطالعات آموزشی نما، ۴ (۱)، ۳۴-۲۲.
- خانیکی، هادی، و خجیر، یوسف (۱۳۹۷). نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در توسعه جامعه مدنی ایران. فصلنامه مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۱۹ (۴۴)، ۷۱-۹۷.
- دادگران، محمد (۱۳۸۵). مبانی ارتباطات جمعی. تهران: انتشارات مروارید.
- دفت، ریچارد. ال. (۱۳۷۹). تئوری سازمان و طراحی ساختار (مترجم: علی پارسائیان و سیدمحمد اعرابی). تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی تهران.
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۷۹). جهانی‌شدن و هویت ملی. فصلنامه مطالعات ملی، ۲ (۵)، ۱۰۰-۷۱.
- ذکائی، محمدسعید؛ و نزاقتی، فرزانه (۱۳۹۷). سبک‌زندگی موبیتال در جامعه دانشجویی؛ فهم تجربه زیسته دانشجویان دانشگاه‌های علامه طباطبائی و صنعتی شریف. فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، ۴ (۱۶)، ۷۴-۴۱.
- شریف‌زاده، رحمان (۱۳۹۵). تکنولوژی، عاملیت و تصمیم. فصلنامه راهبرد فرهنگ، ۹ (۳۴)، ۱۳۶-۱۱۵.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمد سعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، ۵ (۲)، ۱۹۸-۱۵۱.
- عبداللهی‌نژاد، علیرضا؛ صادقی، جواد؛ و قاسمی‌نژاد، ابوذر (۱۳۹۵). رسانه‌های اجتماعی و مشارکت سیاسی در انتخابات. فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین، ۲ (۵)، ۷۵-۳۴.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۲). بررسی تطبیقی فرهنگ دانشگاهی ایران و بریتانیا. مجله انسان‌شناسی، ۲ (۳)، ۱۳۲-۹۳.

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۷). فرهنگ و دانشگاه: منظرهای انسان‌شناسی و مطالعات فرهنگی. تهران: نشر ثالث.
فاضلی، نعمت‌الله؛ طالبیان، حامد (۱۳۹۱). مصرف فرهنگی اینترنت و شکل‌نگرفتن هویت مجازی (مردم‌نگاری دانشجویان سه دانشکده ارتباطات، عمران و معماری). فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۱۳(۱۹)، ۵۵-۹۰.

فراستخواه، مقصود (۱۳۸۹). دانشگاه و آموزش عالی: منظرهای جهانی و مسئله‌های ایرانی. تهران: نشر نی.
فراستخواه، مقصود (۱۳۹۳). شبکه‌های مجازی، رهایی‌بخش یا وهمناک. مهرنامه، ۵(۳۶)، ۱۲۷-۱۲۴.
<https://farasatkah.com/2022/09/article-888>

فکوهی، ناصر (۱۳۸۹). چشم‌انداز فرهنگ عمومی و نظام دانشگاهی در جهان و ایران. فصلنامه برگ فرهنگ، ۲۱، ۳۵-۲۲.

قانع‌ی‌راد، محمدامین (۱۳۸۵). تعاملات دانشجویان، انگیزش و کنشگری رشته‌ای. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۱۲(۲)، ۲۲-۱.

قانع‌ی‌راد، محمدامین؛ ملکی، امیر؛ محمدی، زهرا (۱۳۹۱). مطالعه دگرگونی فرهنگی در سه نسل دانشگاهی (مطالعه موردی: اساتید علوم اجتماعی دانشگاه‌های تهران). مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۵(۱)، ۶۴-۳۰.

محمدپور، احمد (۱۳۹۰). ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی. قم: نشر لوگوس.

منتظرانم، مهدی (۱۳۸۹). آثار رواج اینترنت در دانشگاه‌های ایران، با تأکید بر سرمایه فکری. تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

میز آینه پژوهی آموزش عالی ایران، پنل بیست و پنجم (۱۳۹۸)، فضای مجازی و آینده آموزش عالی، موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی. برگرفته از <https://irphe.ac.ir>

نورشاهی، نسرين؛ فراستخواه، مقصود (۱۳۹۱). کیفیت زندگی کاری اعضای هیئت علمی بر اساس تجربه زیسته آنها. فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران، ۴(۲)، ۶۴-۳۷.

Austin, M.J., & Brown, L.D. (1999). Internet plagiarism: developing strategies to curb student academic dishonesty. *The Internet and Higher Education*, 2(1), 21-33. doi:10.1016/s1096-7516(99)00004-4

Brey.P. (2003). Ethical issues for the virtual university. Retrieved August 27, 2011 from http://www.europace.org/articles-and-reports/WG9_Final_Report.pdf

Castells, M. (2004). *The network society: A cross-cultural perspective*. University of Southern California, Los Angeles, US :Edward Elgar Publishing,

Castells, M. (2006). Globalisation and identity: A comparative perspective. *Transfer: Journal of Contemporary Culture*, (1), 56-67.

- Cobcroft, R., Towers, S., Smith, J., & Bruns, A. (2006). Mobile learning in review: Opportunities and challenges for learners, teachers and institutions. In *Learning on the Move: Proceedings of the Online Learning and Teaching Conference* (pp. 21-30). Queensland University of Technology.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The Sage handbook of qualitative research*. California, Los Angeles, US :Sage.
- Dictionary, C. E. (1982). *Collins*. London : Glasgow.
- Fuller, T., & Söderlund, S. (2002). Academic practices of virtual learning by interaction. *Futures*, 34(8), 745-760. doi: 10.1016/S0016-3287(02)00018-6
- Gale, T., & Parker, S. (2014). Navigating change: a typology of student transition in higher education. *Studies in Higher Education*, 39(5), 734-753. doi:10.1080/03075079.2012.721351
- Henderson, M., Selwyn, N., & Aston, R. (2017). What works and why? Student perceptions of 'useful' digital technology in university teaching and learning. *Studies in Higher Education*, 42(8), 1567-1579. doi:10.1080/03075079.2015.1007946
- Jefferson, R. N., & Arnold, L. W. (2009). Effects of Virtual Education on Academic Culture: Perceived Advantages and Disadvantages, *US-China Education Review*, 6(3), 61-66.
- Kumar, V., & Nanda, P. (2019). Social media in higher education: A framework for continuous engagement. *International Journal of Information and Communication Technology Educatio*, 15(1), 97-108. doi: 10.4018/IJICTE.2019010107
- Latour, B. (2007). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oup Oxford. London.
- Martínez-Alemán, A. M. (2014). Social media go to college. Change: *The Magazine of Higher Learning*, 46(1), 13-20. doi:10.1080/00091383.2014.867203
- Martínez-Alemán, A. M., & Wartman, K. L. (2008). Online Social Networking on Campus: Understanding What Matters in Student Culture. Routledge.
- Oliver, R. (2002). The role of ICT in higher education for the 21st century: ICT as a change agent for education. HE21 Conference. <http://bhs-ict.pbworks.com>
- Parker, K., Lenhart, A., & Moore, K. (2011). *The digital revolution and higher education: College presidents, public differ on value of online learning*. Washington D.C: Pew Research Center.
- Pfeffer, T. (2011). Virtualization of universities: *Digital media and the organization of higher education institutions*. Washington D.C., USA: Springer Science & Business Media.
- Ragusa, A. T., & Crampton, A. (2018). Sense of connection, identity and academic success in distance education: Sociologically exploring online learning environments. *Rural Society*, 27(2), 125-142. doi: 10.1080/10371656.2018.1472914

- Rainie, H., & Wellman, B. (2012). *Networked: The new social operating system* (Vol. 10). Cambridge, MA: Mit Press.
- Robey, D., & Azevedo, A. (1994). Cultural analysis of the organizational consequences of information technology. *Accounting, Management and Information Technologies*, 4(1), 23-37. doi: 10.1016/0959-8022(94)90011-6
- Robey, D., & Boudreau, M. C. (1999). Accounting for the contradictory organizational consequences of information technology: Theoretical directions and methodological implications. *Information Systems Research*, 10(2), 167-185. doi:10.1287/isre.10.2.167
- Selwyn, N. (2014). *Digital technology and the contemporary university: Degrees of digitization*. London: Routledge. doi:10.4324/9781315768656
- Shen, X., & Tian, X. (2012). Academic Culture and Campus Culture of Universities. *Higher Education Studies*, 2(2), 61-65. doi:10.5539/hes.v2n2p61
- Travis, J. E., & Price, K. F. (2005). Instructional culture and distance learning. *Journal of Faculty Development*, 20(2), 99-104.
- Van Dusen, G. C. (1997). *The Virtual Campus: Technology and Reform in Higher Education*. Washington, DC: The George Washington University.
- Woolgar, S. (Ed.). (2002). *Virtual society?: technology, cyberbole, reality*. UK: Oxford University Press.

